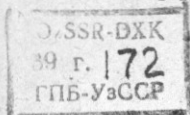

M. P. POTEKIN həm P. G. TEREXOV

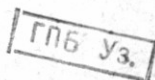
GEOGRAFIJA

EGEDELER MEKTEBI UŞIN
SABAQLIQ

EKINŞI BASILUV

*Originalın RSFSR Narkomprosı,
avdarması QQASSR Narkomprosı
tastıqlayan*

2 35
3

RSFSR NARKOMPROSİNIN
MƏMLEKETLIK OQUV-PEDAGOGIKA KITAP BASPASI
MOSKVA ★ 1939

I. ÇER ŞARİB.

Gorizont h m gorizontt n t repleri.

Egerde biz a  q tegis  erge       ,  an- aq       a qara aq, gorizont dep atalatu  n  er  ar  n n bir ylesin k remiz.

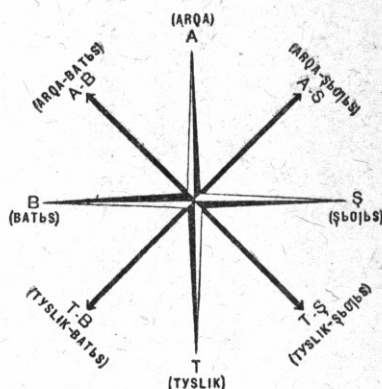
Gorizont h r da  m d ngelek formas nda volad . On n ystinde biz, t  kerilip qo  lqan gymbez jamasa qazan forma s nda bolqan aspan  k remiz. Bizge gorizont  etinde aspan  er menen tutasqandaj vol p k rinedi.

Gorizontt n bul  eti gorizont        dep atalad . Dur    nda,  erdi  he  bir  eti jamasa a     bolmaqan    n biz t  ribeden bilemiz; biz he  va  t ta da gorizont       na var p  ete almaj   : biz qozqalqan va  t ta gorizont     da   zgeredi, h m gorizont        h r qa  anda bizden uzaq volad  (1-syvret).

Bir n rseni   iz n qaj   t repimizde turqan    n an qla       kelse, biz  dette: on a, solda, alda, artta dejmiz. Bra  viz bur  l v menen, pytkil va  t vasq  a volad : alda   n r e, endi on  t repte volad  h m ta   son ajlar.

Biz n denemizdi  qandaj avhalda volu  na qaramastan va  t lard  belgilev u  n, gorizontt n t rt t repinin atlar  bellengen. Taltys va  t nda qu as gorizontt n ystinde turqan t repti tyslik, dejmiz. O an qars  t repti arqa dejmiz. Egerde betimiz venen arqa t repke qarap tursaq, ol va  t ta art    da — tyslik, on  t repimizde —       , sol t repimizde — bat  s volad . Qu as gorizontt n        t repinin       , bat  s t repinde batad .

Gorizont t replerini  qalaj ornasqan n qu asqa qarap an q belgilev volad . Egerde qu as  k nde taja    erge tikke  an-

1-syvret. Gorizontt n t repleri.

şыр, онын çerge tysirgen kolenkesin serleseк, ol vaqıtta taltyste eñ qysqa kolenke vladь, өjtkeni qujas taltyste gorizont ystine eñ çoqарь көteriledi. Qujas taltyste gorizonttyñ tyslik tärepinde turadь, al taltystegi qujas kolenkesi naq arqa tärepte boladь.

Tynde gorizont täreplerin **Temir qazyq (Poljar) çulдызына** qarap belgilevge boladь. Çulдызly ajaz tynde Çeti qaraqşь (Bolşaja Medveditsa) degen çulдызdy anşat tavuvqa boladь. Bul oçav jamasa savь var kastrjuldej volьp ornasqan çeti çulдыздan ibarat. Egerde bul oçavdyñ şetki eki çulдызь arqaly aspanqa көz çuvьrtьp qarasaq, biz çaltыldap turqan Temir qazyq çulдыzyn көremiz. Temir qazyq (Poljar) çulдызь hәр daймь bir orында— aspannyñ arqa tärepinde turadь (2-syvret).

2-syvret. Temir qazyq çulдыzyn qalaj tavuvqa boladь.

Braq gorizonttyñ täreplerin өzi-ne arnap islengen—kompas çärdemi menen, hämmeden de көre, ansatraq belgilevge boladь. Kompas, әjneк qaqraqly döngelek qutьsa, usь qutьşanyñ ortasynda syjir uşly, irkinisiz ajnalьp turatuqьn, magnitlandьrlyqan¹ polat strelka ornатыlqan. Ol hәр daймь bir uşь menen arqaqa, ekinşi uşь menen tyslikke qarap turadь. Strelkanyñ arqa uşь qara, tyslik uşь—aqşyl көk etip islenedi. Sol kompas gorizonttyñ täreplerin көrsetedi, sonlyqtan kompas voьnşa çer betindegi nәrselerdiñ өзara qalaj ornasqanlaryñ belgilevge boladь. Mysalь, gorizont tärepleriniñ atьn hәм qalaj ornasqanlaryñ vilip: „Biziñ klastыñ әjneкleri tyslikke qaraqan“; jamaşa: „Qajыñ toqajь biziñ mektepten şьqьs tärepte boladь“ dej alamьz.

Tenizdә kompassьz çaqадan uzaqqa çyzip ketyvge bol-

¹ Polat jamasa temir nәrselerdi өzine tartьp alatuqьn temir ruda-sь jamasa polat kesegi, magnit dep ataladь. Hәр bir polat kesegin magnitlendiryvge mymkin, vunyñ uşьn onь magnit penen ьsuv qana kerek.

majdъ. Kompas urъs isinde, әskerlerge tanъs bolmaqan orыnda bir çerden ekinşi çerге көшкен вақытта, оқпада керек.

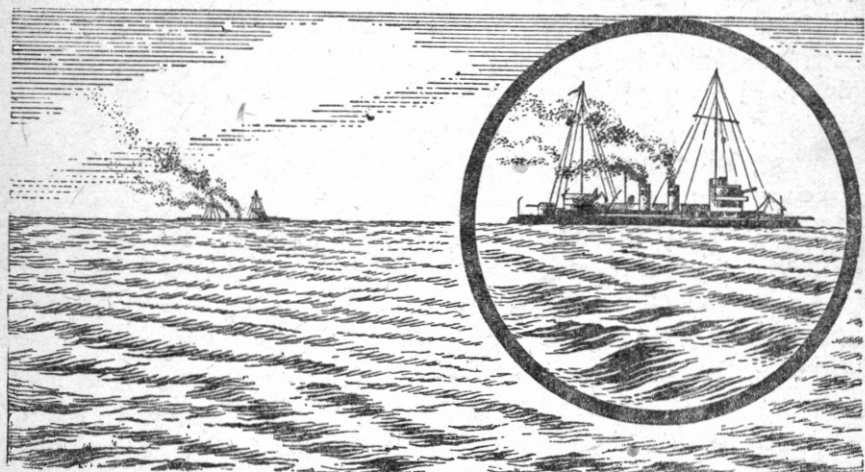
Mәseleler. 1. Aspannan Çeti qaraqşь çuldyзыn һәм Temir qazyq çuldyзыn tavyңыз.

2. Öziңызdiz klas өçresinde gorizonttyң tәreplerin kompas voжьыша аныqlaңыз.

3. Gorizonttyң tәrepleri voжьыша көşеңызdiz вақытын аныqlaңыз.

Çerdin formasь.

Aşьq tegis orыnda turojan вақытта, biz 'çan-çaqьмыздan, şama menen aйтqanda, 5 km çerdi көremiz, braq aqaş basьna minsek, jamasa tamnyң төbesine şьqsaq, biziz gorizontьмыз

3-syvret. Gorizont astьna kirip baratqan paroxod; oң tәrepte dөңgelek işinde paroxodtyң gorizontta binokl arqaly көrinisi.

kөnejedi: 10 m bijiklikten biz' çan-çaqьмыздan 10 km gorizont көremiz; egerde samoletke minip көterilsek, 1 km bijiklikten gorizont 100 km den de artьqraq көnejedi. Nelikten biz төmendegige qaraqanda çoqarьda uzaqraqtaqьny көremiz? Tegis çerde gorizonttyң usьlajьşa көnejyvi tysiniksiz bolojan bolar edi. Al haqьqatynda çer tegis emes, dөң. Biz төmende turojan вақытта, çer betiniң dөң boluvь, bizge uzaqtaqь nәrselerdi көryvge irkiniş çasajdy.

Teniz beti de usьlajьşa dөң. Egerde uzap baratqan paroxodty çaqadan binokl menen serlep tursaq, paroxodtyң төmen çaqь wәrinen wьгып көzden çoqalady; paroxod uzap

ketkennen kejin, tek onıñ trıvalarǵı qana kórinedi; sáıtip ásten paroxod teńiz betiniń dónligi tasasyna kirip kózden oaladı.

er betiniń bundaj dónligi gyllen erde de bajqaladı. Onıñ dónligi hár erde derlik birdej. Hár eri birdej dón bolıan birden-bir narse,—ol ar. Solaj bolsa, er de ar formasında boladı.

Bir qanşa basqa serlevler de ana qana islengen uvmaqta tastıqlajdı.

Egerde er tegis bolsa, onıñ gyllen ornınan bir kóringen uldızlar kórine berer edi. Haıqatında uldızlı aspan gyllen erde birdej emes. Egerde biz tyslik tärepeke uzaqlap ketsek, aspannıñ özgergenin kóremiz: tanıs uldızlarımız gorizontalqa tasalanıp kózden oaladı hám biz burıp kórmegen basqa uldızlar kelip ıqadı. Stoldıñ ystinde ıyn ırgen bolsın: ol vaqıtta ógreniń pätigi udajına onıñ ystinde boladı; egerde ıyn ip penen bajlap asıp qojılqan almanıñ ystinde ırse, ol almanıñ ystingi tärepinen pätikti kóredi, al endi almanıñ astıñqı tärepinde, onıñ arqası tusında eden boladı. artarızlı erdin hár qıylı tärepindegi aspan da usılaıñsa hár qıylı boladı.

Adam balasınıń kóp zamannan verli islep kijatqan er ajnala sajaxatlarǵı da, erdin artarızlı boluvın tastıqlajdı: olar qandaj da bolsa bir tärepeke qarap olqa ıqatuqın bolqan, hám er arıp ajnalıp yjlerine basqa tärepten qajtıp keletuqın bolqan. er ajnala sajaxatın birinşisin 1519—1522-ıllarda Magellan degen kisi asaqan. Onıñ sajaxatı $2\frac{1}{2}$ ılqa sozılqan. Ol zamanda bundaj sajaxat kytı qıyp bolqan hám kóp adamlardıñ basına etetuqın bolqan: Magellannıñ 265 oldasınan varlıqı 18 i qana ajnalıp qajtqan; sajaxat vaqıtında Magellannıñ ózi de ólip ketken. Magellannan kejin kóp ret hám tyrlı vaqıtlarqa qarap er ajnala sajaxat asalqan. Házirgi vaqıtta er ajnala sajaxatın qıypıylıq oq, poezd jamasa paroxod penen $2\frac{1}{2}$ ajda, al samolette—tek bir neşe kın tıvlikte ánsat ajnalıp ıquvqa boladı.

Sáıtip, er ar formasında boladı. Biz, er betiniń kışkene bir ylesin qana kórip turqanlıqtan erdin dón ekenligin sezbejmiz. er kytı ylken, er arınnıñ enberi 40 mıñ *km* ge, kesesi (diametri)—ama menen 13 mıñ *km* ge ten.

erdin artarızlı formada boluvı heş talassız, árvaj serlevler menen de dólillenedi, vın biz kórip óttik. Bul tıvrı kóz qarastı taratuvqa din irkiniş asaqan, sebevi bul tıvrı

köz qaras, çerdi tegis degen din kitabındaqı ertekti çalqan-
qa şıqarqan. Din bilimpazlardı quvdalaqan həm öziniñ qa-
bahat nadan „oquvna“ isendirıv uşın qalıqtı näsihetlegen.

Çerdin sutkalıq häreketi.

Biz, qujastın erte qalajınşa gorizont tasasınan şıqısta
şıqır, taltyste qalajınşa köterilyvin həm keşqurın qalajınşa
batısta batuvın hər kyn köremiz. Burın, saqat islep şıqarıl-
qanqa şekem, kisiler vaqıttı hər daıym qujasqa qarap bel-
gilegen. Aj da usıajınşa şıqıstan
batısqı qarap häreket etedi; ol da
qujasqa usap şıqadı həm batadı. Eger-
de çuldızlardıñ avhalların tın voıj
qarap otırsaq, tek bir Temir qazıq çul-
dıznıñ qana mudam bir orında
turqanlıqın köremiz; basqa çuldız-
lardıñ gylläni şıqıstan batısqı qarap
onıñ aınalasında häreket etedi. Sonıñ
menen birge gyllän çuldızlardıñ tur-
qan orınları, həm aralarındaqı uzaq-
lıqları özgermeıtuqın volır häreket
etedi. Söjtip bizge, gyllän aspan gym-
bezi öziniñ varlıq çaqtılaqısları me-
nen biziñ aldımızda şıqıstan batısqı
qarap aınalıp turqandaj volır körinedi.

4-syvret. Globus.

Braq qujas həm basqa çaqtılaqıslardıñ bul häreketleri tek
bizge sondej körinetuqın häreket. Haqıqatında qujas, aj həm
çuldızlardıñ heş biri de şıqıstan batısqı qarap häreket et-
pejdi, al çer batıstan şıqısqı qarap, jaqnıj qujas həm bas-
qa çaqtılaqıslardıñ közge körinetuqın häreketine qarıs, aj-
naladı. Biz çerdin aınaluvın sezbeımız, öjtkeni çer betindegi
gyllän narse, sonıñ menen birge biz özimiz de çer menen
birge häreket etemiz. Bizge, poezda çyrip varatırqan vaqıtta,
sırttaqı gyllän narseler—tamlar, aqaşlar, telegraf öreleri po-
ezdoja qarıs şavır keletuqındaaj volır körinedi.

Çer bir sutka işinde tolıq bir aınaladı; biz bunı çerdin
sutkalıq aınaluvı dejmız.

Çerdin sutkalıq aınaluvı vaqıtında qujas çer şarınñ ja
bir tärepin, ja ekinşi tärepin çaqtılaıdı həm usı-
nıñ arqasında çerde kyn tın menen almasınadı.

Çerdin aınaluvın globus çärdemi menen kersetıvge voladı.

Globus—çerdin көp ret kişirejtilgen şar formasındaqь syvreti. Globus temir şımqa jamaşa көşerge kijgizilgen, globus şarьn mine usь көşer ajnalasьnda batьstan şoьqsqa qarap ajnaldьruv-qa mymkin.

Çerdin heş bir көşeri bolmasa da, çer öz көşeri degereginde ajnaladь.

Globustьn astьdqь hьm ystingi tьrepindegi көşerdin usьlarь poljus dep ataladь; çoqarqь usь — **Arqa poljus**, төmen-
gi usь — **Tyslik poljus** boladь. Poljuslar arasьnda ortadan globus betine шеңber сызladь, bul ekvator.

Globusqa usap çer şarьnьn da eki poljusь var. Çer şarьnьn betinde poljuslardan bir tegis uzaqlьqta kevilden ekvator өtkeziledi. Ol çer şarьn eki poljusqa — arqa hьm tyslik poljusqa boledi.

Mәseleler. 1. Keşte Çeti qaraqşь menen Temir qazьq çulьdzlarьnьn ornьn barlastьrьnьz; olar qandaj çergilikli nәrselerdin ystinde turadь. Eki saqattan kejin sol orьnda turьp taqьda barlastьrьnьz. Bul çulьdzlardьnьn ornь өзgerdi me?

2. Erten menen, taltyslikte hьm keşte bir nәseden (aqaş jamaşa çajdan) tysken көlenkenin uзыnлoьyn aпыqlaьz. Bir kyn işinde көlenkenin uзыnлoьь qalaj өзgeredi hьm ol taltyste qaj tьrepte boladь?

Çerdin bir çьl işindegi hәreketi.

Qujas bizge çaqьtьlьq hьm çьllьlьq veredi. Qujas bolmasa çerde өsimlik hьm hәjvanlar tirşilik ete almas edi. Qujas çaqьtsьnьn kyşь hьm çьllьlьqьnьn muqdarь hәр dajьm өзgerip turadь. Bul qujastьn aspanda hәр qьjь çaqьdajda boluvьnan usьlaj boladь.

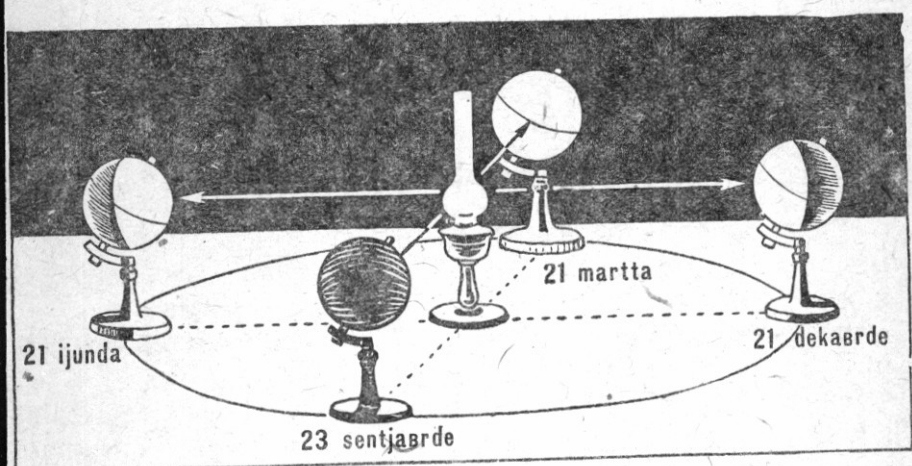
Qujastьn aspandaqь turьsь sutka işinde өзgerip turadь; ol çьldьn hәр qьjьlь vaqьtьnda da bir tьrli turьsta bolmajdь. Qujastьn kyn uzajьp tьn qьs qarojan çaz ajlarьnda qalajьnşa taң erten şoьqьp, qalajьnşa keş batqanlьqьn biz bilemiz. Keri-sinşe, qьstьn kyni kyn qьsqa, tьn uзыn boladь: qьstьn kyni qujas keş şoьqadь hьm erte batadь.

Kyn hьm tьnnin qьs qarьp jamaşa uzajьp өзgerip turuvь menen birge çьldьn hәр qьjьlь vaqьtьnda qujastьn gorizont ystinde çoqarьlьqь da өзgeredi. Çazdьn kyni taltyste qujas çoqarь көteriledi, qьstьn kyni bir qanşa төmenrek boladь. Qujas gorizont ystinen ne quraqьm çoqarь көterilse, onьn nurь da sol quraqьm çaqşь çьllьtadь.

Çьldьn qьjьlь vaqьtьnda qujastьn qьjьlьşa avhaldа boluvь çerdin qujas ajnalasьnda hәreket etyvinen hьm çer

kəşərinin qəjaraq halda boluvynan keledi. Çer qujastan 149 mln. *km* uzaqlıqta turady. Çer kenislikte kytə ullı tezlik penen həreket etedi həm bir cıldın işinde qujastə ajnalır şə-qıady. Çer kəşeri, çerdin cıllıq həreketi vaqıtında, çer cölə-nıñ tegisligine qəjaraq volady; çer kəşərinin bul qəjalyq hər daıym bir qəjly volady.

Globustə, çaqır qojlyqan lampa (qujas) ajnalaşında stol boyınşa həreket etkizip, çerdin qujas ajnalaşındaq cıllıq

5-syvret. Lampa həm globus penen təcrıbe: cıldın hər qəjly məv-siminde çerdin hər qəjly çaqıday (tiller qujastın nurlar tikke qaj çerge tyskenin kərsətedi).

həreketin kərsətejik (5-syvret). Ədette globustə bekıtkende onıñ qəjalyq, çer kəşeri çer cölənin tegisligine qəja vol-qandaj etip orналаştırady.

21-ıjunda qujastın (lampa) nurь ekvatordan arqadaraq tik tysedi. Tyslik jarımşarqa, kerisinşe, tek qəjsəq nurlar qana tysedi. Bul vaqıtta qujas arqa jarımşardın kəp ylesin çaqtılaydı, al kəlenkede onıñ az ylesi qalady. Arqa jarımşarda bul va-qıtta — kyn uzyn, tyn qəsqə volady. Kerisinşe, ıjulda tyslik jarımşardın kəp ylesin qujas çaqtılamajdı: bunda kyn qəsqə, tyn uzyn volady. Bul vaqıtta arqa jarımşarda — çaz, al tyslik jarımşarda — qəb volady.

Jarım cıldan kejin — 21-dekabrde — çer cölənin ekinşi tərəpinde qujastın tik tysken nurь ekvatordan tyslikterek tysedi. Qujas tyslik jarımşardın jarımynan kəvin çaqtılaydı; bunda dekabrde kyn uzyn, tyn qəsqə volady; bunda çaz vo-lady; arqa jarımşar qəjsəq nurlar menen çaqtılanady həm

çылытылады: бунда кып қысқа, тyn узьн volady; арқа жарьм-
şarda deкavpde қыс volady.

Maritta һәм sentjavrde çerde çaz һәм gyz; бул вақытта
тик нurlar екваторқа тьседи: арқа һәм тьслик жарьмşарлар ten
çылынады.

Сөjitip, çer көşerиниң вежим volувь арқасында, çердин qujas
ajnalасындақы çылыь ҳәреketи вақытында, çer ystinde çыл мөв-
simleri алмасыныр турady.

Mәsele. Kalendar менен pajдаланыр, 21-ijunda кьnnиң neşe
сақат узаятуғынлығын һәм 21-deкavpde тьnnиң neşe сақат узаяту-
ғынлығын анықлаңыз.

Qujas sistemasь.

Qujas ajnalасында, çerge usap, çәne сегиз asпан de-
nesi—planetalar ajnalady. Oлар qujastan қылы узаялыьқта
турady: геjпараларь çerge қарақанда узаярақ, екінşileri—on-
нан қақынарақ. Biz planetаларды, aspандақы çулдызларды көргени-
миздеj, көremиз. Planetалардың çулдызлардан ажьрмасы, олар өз
çaқтылыьы менен қақтыртпaj, qujas нurlарь менен қақтырты-
лады. Oлар çулдызларқа қарақанда бизге бир қанша қақынарақ,
соньд ушың çулдызлар ең кьşли әсвap, тьрубаларь менен қара-
қанда қақтыланыр турувшы кьşкене тоşкalar тыринде, ал planeta-
лар дөңгелек тыринде volьp көринеди. Кеşке, qujas батқаннан
кеjин узаяқ вақыт өтпей ақ, ватыста кеşки şарақ қақтысында
оқада қақсы қақтыланыр турувшы планета көринеди; сол планета-
ның өзи басқа вақытта ерте менен, qujas шығар алдынан as-
панның шығыс тәрепинде көринеди, бул планета әдетте „кеşки
çулдыз“ жамаса „ertengi çулдыз“ деп аталады. Bilim çьзинде,
бул планета Venera—деп аталады. Planetalar, çer сыжақлы, qujas
ajnalасында ajnalady, һәм соньд менен бирге, олардың һәр
қажьсыь өз көşери ajnalасында ajnalady.

Çer—planetалардың birevi. Planetалардың gyllәni qujas
penen бирге qujas sistemasьн қурайды.

Biz aspанда қақты айдь көremиз. Aj—çer менен салыс-
тырқанда ylken dene емес. Ol gyllән басқа asпан денелерине
қарақанда çerge қақынарақ, сонььқтан ол бизге уллы дөңгелек
volьp көринеди. Aj—сувьқ dene, ол тек өзин қақтыртқан qujas
сәvlesин тьсирip тьнлерде қақтырады. Aj çer ajnalасында ҳәреket
etedi, сонььқтан onь çердин çoldасы деп атаjды. Qujas
sistemasьның басқа planetаларьның да өз çoldasларь бар.

Qujas gyllән sistemanьн ораjында турady. Qujas—gidiman

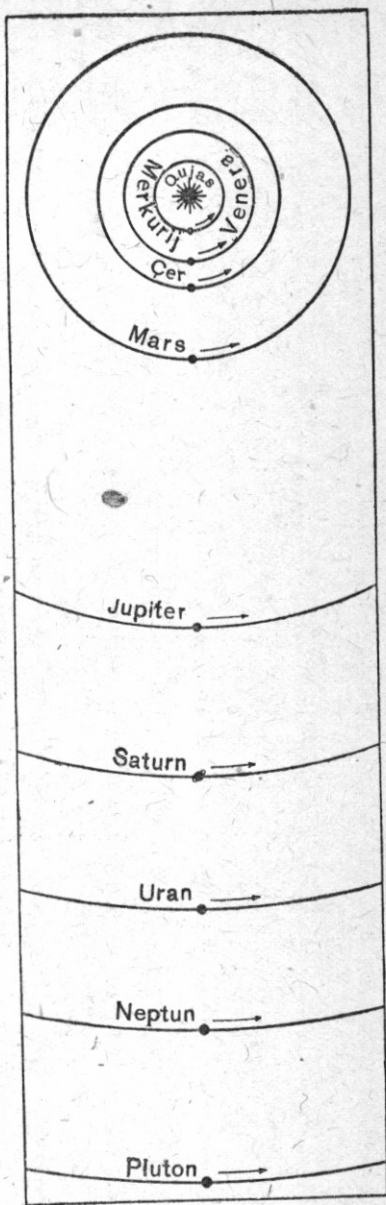
şar: ol çer şarınan 1 300 000 ese ylkən. Onıñ sırtqı tärepi 5—6 mıñ gradusqa şekem qızqanlıqtan, ol çaqtırtadı hām çılırtadı, al qujastın oraında temperatura artadı hām kytä ullı muqdarqa çetedi (bir neşe million gradusqa). Uşındaj temperatura bolqanda qujastadı bir qana vāç de qattı halda boluvı mümkün emes: ol vāç jamasa erigen halda, jamasa puv rāvişindegi halda boladı.

Çıldızlar qujastan kōp çola uzaqta. Kōp çıldızlar öz muqdarları vōjınşa qujastan ylkən bolsa da, olar bizge tek çaqtı toşkaqa usap kōrinedi. Çıldızlar da, qujasta usap, qızqan dene hām öz çaqtıların menen çaqtılanadı.

Din — bilimge qarşı.

Dynjanıñ çaratılışı, dynja kēnisliginde çerdin avhalı haqındaqı ilmiy kōz qaras, bilim-pazların uzaq hām çitti tekserıvi menen varlıqqa kelgen. Bilimpazlar özleriniñ ullı tabıvların (otkrıtijaların) tēvijattın gyllēn quvılısların çitti serlev, salıstırıp qarav hām yjrenıv çolı menen islejdı. Ilmiy çuvmaqlar din kitaplarında çazılqan vıjmanı dēlillerdi ötirikke şıqaradı.

Ilmiy teorijaların ādıllıgın din qızmetşileriniñ kōrmevi mümkün emes, braq mıjnetkeşlerdi qarandıqlıqta tutuv uşın, hēr qıjlı din ertekleri menen olardıñ vāsın ajnaldıradı, al solaj qılıp kapitalistlerge vōjsındıradı. Olar qalıqtı çerdin ystinde azapqa şıda hām mıjnet qıl dep şaqıradı, hām olarqa ölgennen kejin pēkijza bejš boladı dep vāde qıladı, al özleri bolsa, öz qo-

6-сыврет. Qujas sisteması.

çaynlar-kapitalistler menen birge mijnetkeşlerdi eksploatatsiya qylady hem çer ystinde özlerine uçmaq ornatady. Kapitalistlik ellerde usylajnşa. Ullı Oktjabr sotsialistlik revoljutsijasyna şekem bizde de usylaj edi.

Ilm çolı menen dälillengenlerdin gyllanı, ezilgen qalyqtın közin aşady hem olardy bir yjim eksploatatorlardın ezyvine qarsy gyreske qurallandyradı. Ilm dinnin syryn aşady, al ilinge duşpan din qyzmetşileri hır qylı şaralar menen bilim pazlardy hem olardyń oquvın anlydy. Dynjanıń çaratlysyn, çerdin öz kőseri hem qujas dögereginde ajnaluvın, kyp hem tynnıń, çyl mavsimleriniń hem basqalardyń kelip şyquvın birinşi ret anıq tysindirip çazqan danışpan Koperniktin kitabın din qyzmetşileri qarqap, gyllın qalyqtın aldında bul kitap otqa çaqyloqan. Öz oqıtuvşysynıń aşqanların şeşenlik penen, öz basyn qorqamastan, massaqa tysindiriyge tırsqan Koperniktin şakirti Dçordano Bruno tirilej otqa çandırlıqan. Koperniktin oquvın massaqa taratqan ışyn Galilejdi din qyzmetşileri sotqa tartqan; onı öz kőz qarasyndan qajt dep qysqan, al onnan kejin elgenine şekem onı inkvizitsiya (dinge isenbevşilerdi çazalav ışyn XII-əsirde dyzilgen mekeme. avdar.) anlyqan.

Bizin elde Ullı Oktjabr sotsialistlik revoljutsiya çer betinen eksploatatorlar klasın syjırp taslady hem kapitaldın qujırşqlar — din qyzmetşilerin quralsyzlandırdı. Ilm massanıń mylkine ajnaldı, ol tıvıjattın kysine hem vajlyqına ije boluv ı, ın massaqa çerdemlesedi. Braq din qyzmetşileriniń kesentlik çasav isleri pitti dep ojlavqa volmajdy. Çasryn formada bolsa da, ol hızirgi kunge şekem davam etedi; ol massanıń mijnetin eksploatatsiya qylp hem olardy özlerine vojsındırp, olardyń esavınan dynjanıń pytkil çaqsy çaqynan rajdalanuvqa volatuqın eski zamandy qajtaruvqa qalegen zyjan keslerdin — qanly faşizm agentleriniń çumısy menen vajlanıladı. Mine sonlyqtan bizin saq boluvımyz kerek hem din qyzmetşileriniń haram nijetlerin harıyastan aşkaralavımyz kerek.

II. PLAN HƏM KARTA.

Plan qalaj sızylady?

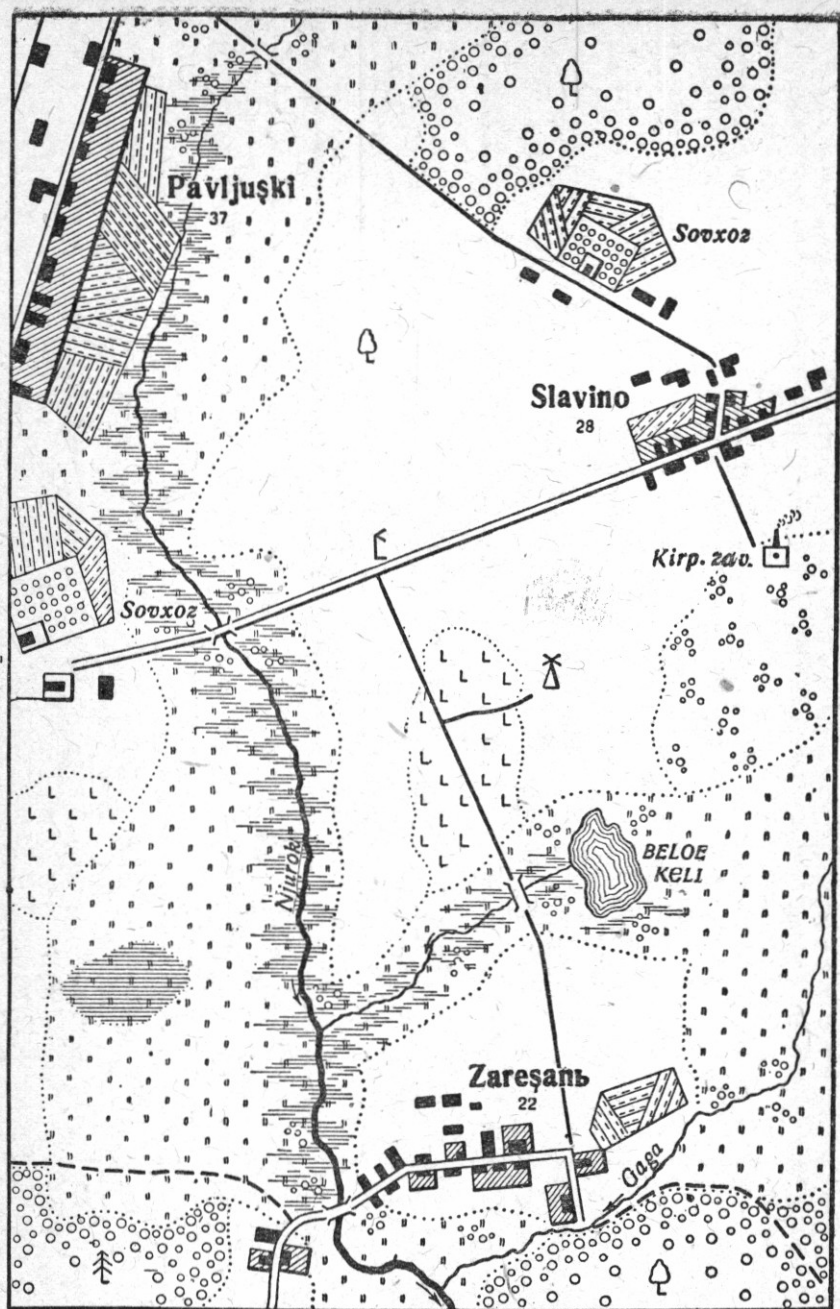
Siziň aldyňyzda avyl-qýslav çeriniň plany turýpty. Planda biz bul çerde ornalasqan gyllan avylylaryň, sovхозlaryň, özenlerdiň hem basqalaryň orynlaryn birden köremiz. Slavin avly menen Zareşan avlynyň arasy tuvgy sızyk voýňşa haqyqatynda 900 m ge ten. Plan voýňşa bul tek 9 sm ge ten. Demek, planda eki avlydyň ortasyndaqy ara 10 000 ese ge kişirejtilgen.

Söjtip, biz planda haqyqat ölşev ornyna kişirejtilgen ölşev qollanamyz. Haqyqattaqy ölşevdiň ornyna çyretuýyn plandaqy uzynlyq ölşevi masştab dep atalady. Plannyn masştaby plannyn astnyqy çaqyna jamasa qaptalyňa sızyk tyrinde sızylady; sızyk santimetrlerge bölinedi, al sifrlar bolsa bir santimetrde neşe metr jamasa kilometr bolqanlyqyn körsetedi. Ondaj sızyk sızykly masştab dep atalady. Sızykly masştabtyň qasynda jamasa onyň ornyna köp vaqıtta sanly masştab dep atalatuýyn bölşek çazylady. Egerde biziň aldyňyzda $\frac{1}{1000}$ bölşegi bolsa, bul, haqyqattaqy uzynlyq planda 1000 çola kişirejtilgen degen söz volady.

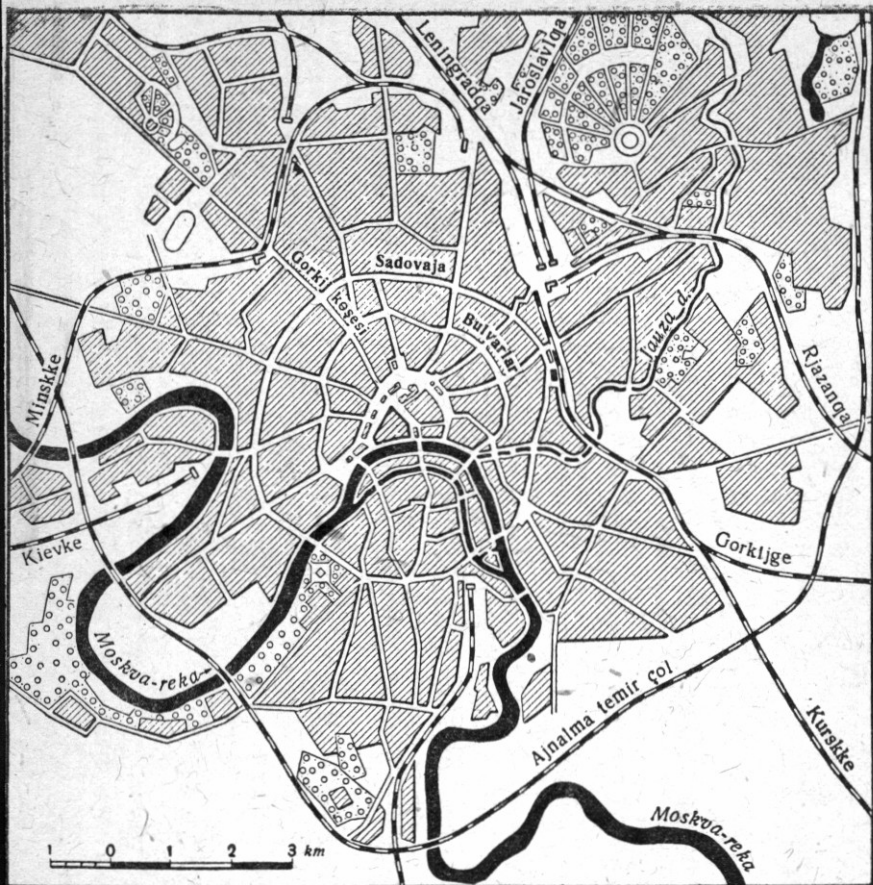
Gyllan narseler planda bir masştab penen körsetiledi, sonyn usyn olardyň ölşevlerin naq haqyqattaqydaý etip salyşturuvqa volady. Egerde bir çaj, basqa çajqa qaraqanda eki ese kemrek oryn alıp tursa, onyň syvreti de planda eki ese kişirek oryn alady.

Egerde plan dyzyv usyn ylken masştab alynsa, orynnyň syvreti de ylken volyp şyqady; kişkene masştab alqanda — syvreti kişkene volady.

Eki plandy (8 hem 9 syvret) — biziň Sojuzymyzdyň qyzy pajtaqy — Moskvanyn kişkene masştab planyn Moskvanyn arqasyqysynda ornalasqan Sokolnikiniň plany menen salyşturyp qarajyq. Moskvanyn planynda Sokolniki kişirek oryn alady. Olardyň syvreti ylkenrek masştably Sokolnikiniň ajrym planyndaqydaý tolyq körsetilmeýdi. Söjtip, masştab ne quraqym kişi bolsa, planda sol quraqym tolyq syvretlev kem volady.

7-syvret. Avıl-qəsləq rəiniq planı.

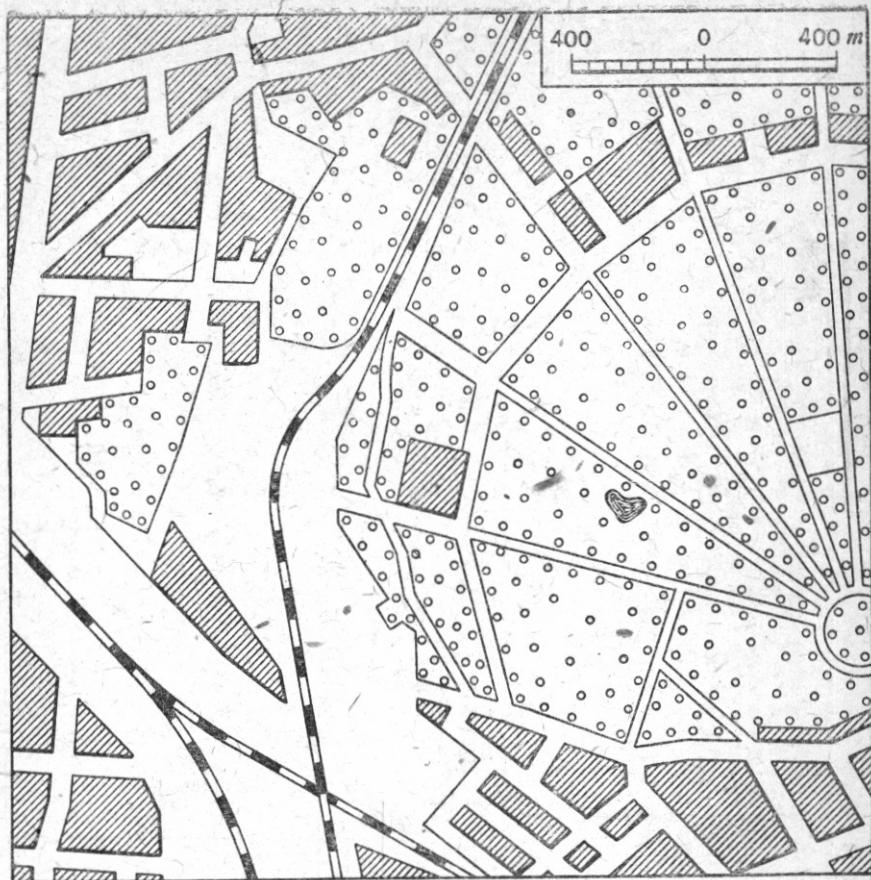

8-syvret. Moskvanıń planı.

Planda nәrselerdiң kelbeti hәм alıp turqan orınlardıńıń ekenligin qana emes, olardıń өзara qalaj ornasqanlıqlarıń a belgiler boladı.

Gorizonttıң tәrepleri planda ылај сызлады: әдетте оны оқарқы қақы арқа, төменгі қақы — тьслик болadı. Egerde lan basqaşa сызлса, ol vaqıtta арқа вақыт strelka менен өрсетiledi. Sөјtip, nәrselerdiң bir-birinen qandaj uzaqlыqta urqanlıqyn hәм qaj vaqıtta turqanlıqyn planda belgilev nymkin.

Mysal, biz avı-qyslaq çeriniң planında Slavino avылының areşan avылынан 900 m arqadaraq ekenligin, al Pәvljuški vыly Slavino avылынан 650 m arqa-batystaraq ekenligin kore-niz.

9-syvret. Sokolnikiniñ planı.

Maseleler. 1. Sokolnikiniñ tuvır çol menen Moskva dərjasına qandaj uzaqlıqta ekenligin Moskva planınan belgileñiz.

2. Kladıñızdıñ planıñ 1 sm = 1 m etip alıñqan masştabta sızıñız.

Planqa tısrılgen nərselerdi qalaj tanıvqa boladı?

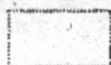
Planqa tısrılgen nərselerdi tanıj aluv uşın, planqa de arnalqan belgiler hám vojavlar qollanıladı. Bul belgilerdi añlatpaları әдетte plannıñ qaptalına jamasa tеmеngi tәrepin çazıladı. Şartlı belgilerdi biluv, plannıñ mazmunın oquvqa mümkünlik beredi.

Ең көр қолланылатуғын şartlı belgilerdi көrsetip өteji (17-bettegi 10-syvretke qarañız).

Plandə usındaj şartlı belgiler menen oquv, kitapta onıñ haqqında keñ tyrde talqılar ǵazylqandə oquvqa qaraǵanda artıǵraq tysinik beredi. Biz planda tysirilgen narselerdin —

Saraj

Syrılgen ǵerler

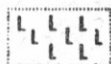
Ajrım yj

Oǵorodlar

Fabrika

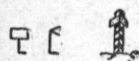
Kesilgen orman

Ǵel digirman

Putalıǵ

Kilometrlik baǵana

Tiken ǵapraqly aǵaş ormanı

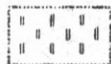
Posta

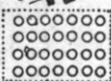
Ǵapraqly aǵaş ormanı

Avı

Toǵaj

Baǵlar

Ǵte alatıuyn hım ǵıyvgı bolmajtu-
qyn batraqlyǵ

Tegis hım dympeklı
qumlar

10-syvret. Plannıñ şartlı belgileri.

qırılıs, atız, orman, dırja, ǵollardın — gyllenin de kóz salı-
vımyz benen birden kórip alamyz hım olardıñ ózara qalaj
ornasqanların anyq kóremiz.

Plannan pajdalana bıluv ne usın kerek?

Plannan pajdalana bıluv — sotsialistlik qırılısqa sanalı
tyrde qatnasuv usın eñ áhmijetli qural bolıp sanaladı. Kol-
hoz jamasa sovhoz qoǵalıuyn şelkemlestirıv usın, olardıñ
pajdalanaıuyn ǵer majdanın plan voynşı esaplar şıǵara
bıluv, ǵollardı, qoǵalıq qırılıslar usın kerek bolıan orın-
dı belgilej bıluv kerek. Zavod salıan vaǵıtta qırılıs maj-
danın bılip saılav, bıl majdanqa salınatıuyn hır qylı ǵaj-

lardyň ornyn durys belgilev, hër bir masterskojdy h. v. lardy çaqtyn durys alatuqyn etip ornastyruv kerek. Bulardyň gyllänin durys ornılav usyn, plandy dyze bilyv hëm plan voıynşa belgilengen çumıst is çyzine asyratuqyn kisige plan menen islej bilyv kerek. Biz çana sotsialistlik qalalar salamyz hëm eski qalalardy çanaşa planlastyramyz. Plan bizge kеше hëm kvartallardy, qala parklerin, tramvaj çolların eñ qolajly tyrde völyvge çärdem etedi.

Mämleketti saqlav isinde plan menen pajdalana bilyv oqada kerek. Sanaly ırgıssy öz äskerij şaqapларының hëm duşpan şaqapларының qalaj ornasuvyn planda ajra bilyvi kerek, ol olar ornasqan ornınan qolajly hëm qolajсыз şaqların köz aldynda tutuıqa tijis. Plan menen pajdalana bilgende qana bul minletlerdiň gyllänin şeşyvge volady.

Globus hëm karta.

Çer şarының çaqsy hëm eñ durys syvreti — globus. Globus — çerdiň көр ese kişirejtilgen syvreti ekenligin biz bilemiz. Globustың көldeneni çerdiň haqyqat көldenенinen bir neşe million ese kişirek.

Globustың vetine Arqa hëm Tyslik poljuslar, ekvator, teniz hëm qury çerdiň kelbetleri tysiriledi. Teniz көк ränge, vojalady. Qury çer qyly vojavlar menen vojalady: oj ornlar ädette çasyl ränge, ystyrtrek çerler — aq jamasa sarı ränge, taqy vijigrek çerler (tavlar) çolaq-çolaq qonır ränge vojalady. Tav ne quraqym vijik bolsa, vojavdyň rәni sol quraqym qonıraja beredi.

Globus çer şarының eñ anyq syvreti volıp sanalsa da, көр tärepten onың menen pajdalanuv qolajсыз. Vlkен globus çerdiň qaqazqa tysirilgen tegis syvretleri menen salıstırqanda, көр ornı alady, al kişkene globusta çer vetiniň ajrım völimleri kytä kişkene volıp şyqady, hëm bir qanşa ähmijetli nәrseler pytkillej tysirilmej qalady. Sonың usyn ädette globus ornына qaqazqa basyloqan kartalardan pajdalanuıqa tuırv keledi.

Pytin çer şarы kartada şyqys hëm batys jarымşar rәvişinde tysirip көrsetyvge volady. Bundaj jarымşardyň hәр birevi poljusqa qarap teñ ortadan kesilgen syjaqlı volıp көringen çer şarының jarымы көrsetedi. Bazıda çer şarының völimleri ekvator voıynşa ötkeziledi. Ol vaqıtta arqa hëm tyslik jarымşar kartasy volady.

Jarımşarlar kartasında ne nərselərdir kəryvge boladı?

Jarımşarlardə qaraqanda, biz olardıñ ystinde keñ suv
kenisliklerin koremi: bul — **Atlantik, Tənyş, Hind həm Arqa
Muz** okeanlar.

Okeanlar arasındə qurş çerdin bir qanşa uşastkalar, jamasa materikler həm kytə kəp atavlar ornasadı. Gyllən qurş çer altı dynja yleslerine bəlinedi. Dynja yles-
lerinin çer şarş ystinde qalaj ornasqanlaryn qarajyq.

Batş jarımşarda arqadan tyslikke qarata **Amerika** sozyl-
qan; ol əzara tar qurş çer menen tutasqan eki ylesten — Arqa
həm Tyslik Amerikadan ibarat. Şəryş jarımşarda, tenizler
menen oqada çyralanqan keñ materik ornasqan. Ol uş
bəlimgə bəlinedi. Ekvatordan arqadaraq çer şarşnyñ eñ ullı
ylesi bolqan **Azija** var, batşta oqan oqada keskelengen,
ullı bolmaqan **Evropa** tutasadı. Evropadan tyslikte **Afrika**
var, ony ekvator kesip ətedi. Ol Atlantik okean menen Hind
okean arasındə ornasqan. Arqa tərəpten Afrika Evropadan
Çerorta tenizi menen ajrylqan. Afrikadan şəryşta, Hind
okeanynyñ ekinşi tərəpində ekvatorдан tyslikterek dynjanıñ
eñ kişkene ylesi bolqan **Avstralija** ornasqan. Tyslik poljus
qasındə dynjanıñ tyslik ylesi **Antarktida** çajlasqan.

Məseleler. 1. Globustan həm jarımşar kartasınan dynjanıñ
yleslerin həm okeanlardə tabıñy.

2. Amerikanıñ batş, şəryş həm arqa tərəplerində qandaj okean-
lar var?

3. Tənyş okean Azijanıñ qajş tərəpində, Hind okean qajş
tərəpində, Arqa Muz okean qajş tərəpində?

4. Hind okean qandaj dynja yleslerin qajş tərəpten ajnal-
dyr alqan?

5. Sovet Sojuzynyñ gerojlar Şkalov həm Gromovnyñ Arqa po-
ljus arqaly Evropadan Amerikaqə uşyr varqan vaqıtlaryn globus-
tan kəsetiniz.

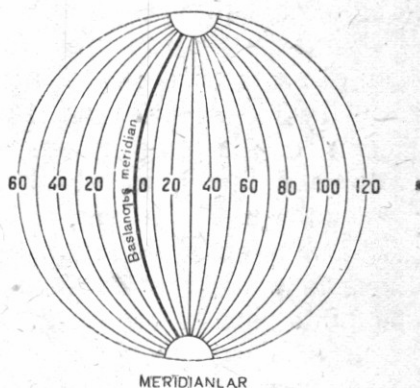
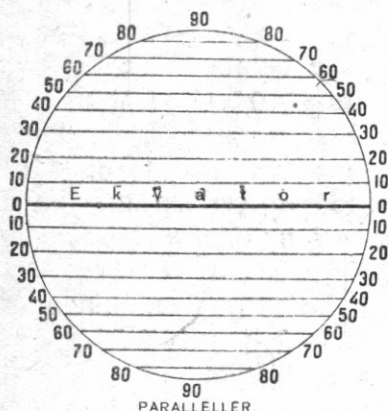
Ne uşyn kartada gradus setin tysiryv kerek?

Çerdin ol ja bul uşastkalarynyñ jamasa ondaq ol ja bul
nərsenin çer şarşnyñ qajş ornında turatuqynyñ kartadan
qalaj tabıv kerek?

Çer şarşndaq uşastkalardyñ həm ajrım nərselerdin ornın
belgilev uşyn, ony betinde kevilden qana, gradus seti
dep atalatuqyn tor syzyladı. Bul tor kartaqə həm globusqə
tysiriledi.

Biz ekvatorдын, poljuslardan ten uzaqlıqta ətyvin həm çerdi

arqa həm tyslik jarymşarlarğa völetüwünñ vileyiz. Ekvatorğa qarap, biz, bilyvge tijis bolğan tav, qala h. v. lardñ arqa jarymşarda ma, jamasa tyslik jarymşarda ma ekenligin belgilej alamyz. Brağ ol ja bul orñnñyñ ekvatorдан qandaj uzaqlıqta ekenligin anyğ bilyv kerek. Bunñ uşñ ekvatorдың arasynda həm poljuslardñ hər qajsısynñ arasynda bir-birinen teñ uzaqlıqta bolğan, 89 dөngelek (11-syvret) sızyladı. Olar parallel dөngelekler jamasa parallel dep ataladı.

11-syvret. Paralleller həm meridianlar.

Paralleller ekvatorдың həm poljuslardñ hər qajsısynñ ortasyndağy arañ 90 teñ yleske völedi. Eki qoñsğ parallel dөngelek arasyndağy ara, keñlik gradus¹ dep ataladı. Keñlik graduslar ekvatorдан baslap sanaladı. Ekvatorдан arqağa həm tyslikke qaraj bolğan keñlik graduslar 90 nan. Ekvatorда keñlik 0 ge, al poljusta 90 gradusqa teñ voladı. Qysqaşa ol vylaj çazyladı: 90°. Arqa jarymşar parallelleri — arqa parallelleri, al tyslik jarymşardiki — tyslik parallelleri dep ataladı. Buğan ylağq keñliklerdi de arqa həm tyslik keñlikler dep atajdy. Kerekli nәrselerdi kartada көrsetyvge irkiniş çasamasyn dep, kartada parallel dөngelekler hər gradustan kejin sızylmaj, 5 jamasa 10 gradustan kejin sızyladı.

Hәzir biz çer betindegi qalegen orñnñyñ ekvatorдан qandaj uzaqlıqta turatuğynñ belgilej alamyz. Mysalь, Leningrad 60 nş arqa parallelde çajlasqan, al Moskva 50 həm 60 nş arqa parallel dөngelekler ortasynda, şama menen 56 nş arqa paral-

¹ Şeңberdiң yğ çyz alpsynş ylesi gradus dep ataladı.

lelde ornasqan. Ekinşi qıylı ajtqanda, Leningrad arqa kenlik-tin 60° ında, al Moskva arqa kenliktin 56° ında çajlasqan. Tyslik jarımşardıñ orınları hər qaşan tyslik kenlikte voladı.

Bir orınnıñ, mısaly, Moskvanıñ çer şarınıñ qajsı çerinde ekenligin anıq belgilev uşın, bul qana çetpejdi. Biz vınnan basqa onıñ parallel dengelektin qajsı çerinde turqanlıqın bilyvge tijisbiz. Toşkanıñ (mәlim orınnıñ) parallel dengelekтеgi turqan orın (qajda ornasqanlıqın) anıq belgilev uşın, poljustan poljusqa qarap, globus hәm karta ystinde 300 jarımşenber sızyladı. Olar ekvatordı, gyllen parallel dengeleklerdi arqalı kesip etedi (11-syvret). Bul jarımdengelekler meridianlar dep ataladı. Eki qonşy meridian arasındaqı ara uzınlıq gradus dep ataladı. Hәр bir meridian hәр bir parallel dengelek penen bir qana toşkada kesisedi; sonlıqtan, biz Moskvanıñ qajsı meridian hәm qajsı parallelde ekenligin bilsek, usınıñ menen onıñ çer şarındaqı orın kytә anıq belgilej alamız.

Biz endi parallēldi esaplay bilemiz; hәzir meridianlardıñ qalaj esaplanatuqlınnı qarajıq. Meridianlardıñ birevi baslanıqı meridian dep ataladı. Esaplav mine usınnan (baslanıq meridiannan) baslanadı. **Griniş** qalası arqalı etetuqlı meridian baslanıqı meridian etip alınadı. Griniş Anglijanıñ oraj qalası Londonqa qonşy orında ornasqan.

Meridianlar bas meridiannan alıp, şıqısqı qarap ta, hәm batısqı qarap ta, çyz sekseninsige şekem sanaladı. Sөjtip, 180 şıqısqı hәm 180 batısqı meridian var. Solaj bolsa, uzınlıqtıñ da şıqısqı hәm batısqı uzınlıqı voladı eken. Moskva Griniştен şıqıstaqı uzınlıqtıñ 38° nda, al Leningrad — 30° ında ornasqan. Nju-Jork (Amerikadaqı)—dınjadaqı en ylkен qala—batısqı uzınlıqtıñ 74° nda çajlasqan, sevebi 74 nşı batısqı meridian Nju-Jork arqalı etedi.

Jarımşarlar kartasında ekvator tuvrı sızыq penen kәrsетiledi, al basqa paralleller hәm meridianlar—doqı menen kәrsетiledi. Meridianlardıñ doqıaları jarımşarlar kartasında Arqa hәm Tyslik poljuslarda bir-birine tutasadı. Gejpara, qolajıbraq bolsın uşın, pytkil çer şar da bir kartada kәrsетiledi. Ol kartada barlıq paralleller hәm meridianlar tuvrı sızыqlar tyrinde voladı.

Mәseleler. 1. Jarımşar kartasınan ekvator hәm parallel dengeleklerdi; baslanıq meridiandı hәm basqa meridianlardı kәrsетiñiz.

2. Nju-Jork qalasın globustan jamasa jarmıřar kartasınan tabı-
nıız. Ol řama menen arqa keńliktiń 40° ında h m batıs uzınlıqtıń
74° ında, Arqa Amerikanıń řıqıřs  aqasında ornasań.

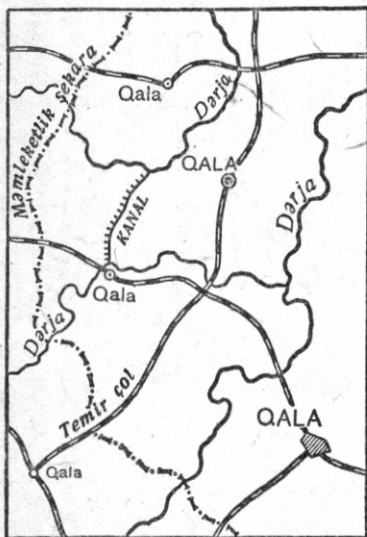
3. Arqa keńliktiń 60° menen řıqıřs uzınlıqtıń 30° arasında
qandaj qala ornasańnıń SSSR dıń administrativ belinyvi kartasınan
tabıńız.

4. Sol kartadan Vladivostoktıń keńligin h m uzınlıqın belgi-
leniz.

5. 20° t. k. h m 60° v. uz. ta  atuvřb tořka qaj materikte?

Geografija kartasb menen plannıń ortasında qandaj ajırma var?

Geografija kartasbıń plannan ajırması, ol  er betiniń
keń keńisliklerin, al plan bir bunřa kiřkene uřastkalarbı
syvretlejdi. S jtip, kartalarda gyll n  er řar, dınyjanıń ylken-
ylken ylesleri, m mleketler, ov-
lastlar jamasa rajonlar syvretlene-
di. Planda bolsa qalalar, sovxoz-
lar, kolxozlar,  ajlar h m olardıń
ylesleri syvretlenedi.

12-syvret. Kartanıń řartlb
belgileri.

Kartalarđıń masřtavlarb plan-
dikine qarařanda, kyt  kiřkene bo-
ladb. Sonlbqtan planda tysirilyvi
kerek bolqan n rselerdiń gyll nin
kartada tysiryvge bolmajdb. 15 km
bir santimetrde k rsetilgen mas-
řtav bolqanda, kartaqa sbja qa-
lem menen tysirilgen tořkanıń ke-
sesi řama menen $\frac{3}{4}$ km ge teń bo-
ladb. Solaj bolqan son, biz ondaj
kartada qandaj  iniřke sbzbq sbzsraq
ta, ol ylken bolmaqan d rja,  ol,
h tte ylken bolmaqan atbz h m
basqadan k p ese kenrek boladb.

Kiřkene masřtavl  kartalarda qalalardb tuvr  masřtav penen
k rsetkende, olar da kyt  kiřkene boladb. Sonlbqtan olardb
tysiryv uřbı řartlb belgiler qollanuvqa tuvr  keledi.

Kartanıń da plan sbjaqlb,  ziniń řartlb belgileri (12-syvret)
h m bojavlarb var. D rjalar kartalarda qara jamasa aqřıl k k
ijrek sbzbq penen, qalalar — kiřkene d ngelekler menen k r-
setiledi. Tenizler, oj  erler, tavl r h. v. lar kartalarda, globus
haqqında ajıřp  tkenimizdegidej bojavlar menen k rsetiledi.

Hər bir geografiya kartasında gradus seti sızıqları — meridianlar həm parallelər sızılacaq da olardıq üstünə kənlik həm uzunluq gradusları qoyılacaq. Planlara gradus seti təsirləmədi.

Məsələlər. 1. Planlardıq məşşav mənen savaqlıqqa tirkəlgen kartalardıq məşşavın salıstırılacaq.

2. SSSR kartasınan şərtli belgiler vöyünşə Moskva həm Leningradt həm olardıq ortasındaq təmir çöld həm Volga dərjəsi kərsetiniz.

3. Məşşav penen pəjdalanıq, kartada Moskva mənen Leningrad ortasındaq çöld əlşəniz.

Kartalar ne məqsetlər üçün sızılacaq?

Kartalar qılıq məqsetlərə cümsalacaq, Eldin təvijatı mənen tənısuq üçün kartaq tenizlər, qurı çər, dərjələr, tavlər h. v. tısriledi. Ondaq kartalar fizikalıq karta dep atılacaq. Sanahat həm avıl qoçalıqların qılıq tərmaqların qalaj ornasuvları kərsetilgen kartalar ekonımikalıq (ıqtısadı) karta dep atılacaq. Urı çaqınan əhmijetli bolqan nərselerdi tısrigen iri məşşav kartalar var. Bul urı-topografikalıq kartalar. Çənede, məmleketlerdin qalaj ornasqanın kərsetuqlıq kartalar var, bulər sıjası karta dep atılacaq.

SSSR həm en baslı kapitalistlik məmleketlər çər vətine qalaj ornasqan?

SSSR Evropanıq şoqlı ylesin həm Azıanıq arqə jarımsınıq gyllənin alıq turadı. Əziniq majdanı çaqınan SSSR dınjada en ulla məmleket bolıq sanılacaq. SSSR çər şarında qalıq ornasqan qurı çerdin $\frac{1}{6}$ ylesin alıq turadı, vunda mijnetkeşlər kommunist partıjası həm onıq çolbasşısı çoldas Stalinnin çetəkşiligi astında klassız kommunistlik çəmijet quradı.

Həzir en baslı kapitalistlik məmleketlerdin qalaj ornasqanlıqların qarajıq.

Batı jarımşarda, Arqə Amerika materiginde **Amerika Qurama Ştatları** ornasqan. Şoqlı jarımşarda, Evropanıq batı völimi çaqalar vöyndaq ulla atavda **Anglija** ornasqan. Batı Evropanıq bir ylesin **Fransija** alıq turadı, onnan şoqlısta, Orə Evropa, **Germanija** ornasqan. Germanijadan tıslıkte, Çerorta tenizine kirip turqan jarımataavda **İtaliya** ornasqan. Şoqlı jarımşarda, Japon atavlarında, həm Şoqlı

Azija çaqalarъ воънда **Japonija** орнасан. Bular — дунянын ең басъ imperialistik мәмлекетлери. Олар рабоши һәм диқанларды експлоатация қылушы, өзлери басъ алған колонияларды талашы капиталистлер тәрепинен идара етиледі. Англия өзиниң ең улкен колониясы **Hindияны** експлоатация қылады. Hindия Azиянын тислик тәрепине орнасан, һәм Hind океанынын сувы менен қуылады. Франсия Арқа-батыс Африканын гyllәнин деп ајтарлық бијледі һ. в. Капиталистлик eller дуняны қайтадан бөлүв ушы өзара гыреседи. Hәзирги кынде фашистлик eller: Германия, Италия һәм Japonija өзлериң әсирисе агрессив тутады. Германия менен Италия Испания фашистларынын өзлериңиң пызамлы қалық һыкувметлерине қарсы бас көтергенликлери менен рајдаланып, оның байлығын тартып алув ушы, Испанияға өз әскерлериңиң қиверди; Japonija болса Қытайға топылды. Бул ellerдиң барлығы SSSR қа топылувға таярланады. Özinde kisini kisi експлоатация қылувды мәңгиге саплаған бизиң Совет Сојузын буржуазия дұшпан көреді. Öjtkeni бизиң Совет Сојузынын қасавы, капиталистлик ellerдеги мијнеткешлерге, експлоатациядан қутылув ушы өз буржуазиялары менен не ислевге керек екенлигин көрсететуғын үлги болып саналады. Mine sonлықтан, өзимиздиң капиталистлер қоршавында екенлигимизди һәр қашан esimizde tutувмыз, өз ватанымыздың қуватын қорғауымыз һәм һарымстан қушәјтывимиз, ојав болувымыз һәм дұшпанлардың һарам нијетлериңиң бетин аша биливимиз керек.

Мәселе. Батыс Еврoпаның сыжасы картасынан һәм дуня сыжасы картадан төмендеги мәмлекетлерди: Америка Қурама Штатлары, Англияны, Франсияны, Германияны, Италианы, Японияны, Испанияны, Қытайды һәм Англияның ең вај колониясы Hindияны тавыдыз.

III. ÇER QÛRTBSÛ.

Çer şarınñ qavıoı.

Çer şarınñ qavıoı qattı qavıqtan, jamasa qattı çer qırtıssınan quralır, onıñ bir bėlimi suv menen qaplan-
qan, al bir bėlimi bolsa qurı çer rėvişinde qalır turadı.
Bunnan basqa çer şarı hėr tėrepten hava qavıq, jamasa
atmosfera menen qorşalıp alınqan. Çer şarında çılı, suvıq, samallardıñ bėlinıvinde hava qavıoıñnıñ əhmijeti ulla
boladı.

Hava qavıoıñnıñ şekleri qandaj çoqarılıqta ėkenligin heş
kim de anıq bilmejdı. Bul haqta çoqarı qatlamlarda volır tu-
ratuıñnıñ hėm bizge kėrinetuıñnıñ qıvılsıstıñnıñ bıjıqlığı voıñşa
qana pikirlevge boladı. Mısalı, ızınıñ çımyldav-balquvı me-
nen arqa ellerdin tynlerin çaqırtıuvş arqa sıjanıjasıñnıñ çer
betinen 500—700 km bıjıqlıkte volatuıñnıñ belgili.

Çerdin qattı qavıoı neden quraloıan?

Çer şarınñ qattı qavıoı tav çınısları dep atalatuıñnıñ
vėçlerden quraloıan. Tav çınıslarına qum, sazılay izvestnėk,
marmor (mėrmer), granit hėm taq basqalar kiredi. Tav çınıs-
ları kėp vaqıtta bıri ystine ekinşisi qatıvaşlanqan qatamlar
tırinde boladı. Bul bıri ystine ekinşisi qatıvaşlanqan qatlam-
lardı çar qıjalarında hėm degiş aloıan dərja çaqalarında
kėryvgə boladı. Bunday qatlamlı çınıslar çumsaq, ja taslı
boladı. Olar tunva çınıslar dep ataladı. Olar suvdan
tunuv arqasında dėregen. Suv ızı menen majda qum hėm
tunva topraq alır keledi hėm olar suvdan ajırılıp dərjanıñ
ultanına tunadı. Duzlı suv ruvoıa ajnalqanda onnan duz
tunuvqa mymkin. Tunva çınıslar samaldıñ çėrdemi menen
de dėrevi mymkin. Samal tav çınıslarıñnıñ da bėlimlerin ızı
menen alır ketip, kėp vaqıtta olardı kytə uzaq çerlerge
alır varı şaı rėvişinde qaldır ketedi.

Basqa tav çınısları qatıvaşlanıaj gidiman massalar volır
çatadı. Bul taslı çınıslar ədette majda jamasa iri krestallar

qospasınan ibarat boladı hám sonıń usın olar massiv-kristal ǵıńbıslar dep ataladı. Mısalı, granit usındaj ǵıńbıslar qatarına kiredi.

Massiv-kristal ǵıńbıslardıń qalajınsha doregenligin tysinyv usın ǵer ǵarınbıń işki belimleriniń qandaj avhalda boluvın biliv kerek.

Masele. Mektep doregineń tav ǵıńbıslarınbıń ylgisin ǵıjnar alıńbız hám olardan kolleksija ǵasańbız.

Ǵer ǵarınbıń işindegi vǵıler qandaj avhalda ǵatadı?

Teren ǵaxtalarda, ǵer işine qarap terenrekke tysken saıjın, ǵerdin qatlamlar bǵrqulla ǵılbına varuvı kopten vermaqan belgili nǵrese. Terenge tysip varqan saıjın ǵer qatlamlarınbıń ǵılbılbıq qandaj tezlikte arta varuvın bilip, bilim pazlar, 80—100 km terenlikte, ǵer işindegi gyllen tav ǵıńbısların erigen haloqa keltirerlik ıssılbıq bolqanlbıqın esaplap ǵıjraqan. Sıjtıp, koldenen sızbıq oqada ylık—13 mın km bolqan ǵer ǵarınbıń, qalbılbıq ǵaqınan salıstırbıqanda kytǵ kışkene belim qana sıvbıqan qattı ǵer qavırbıqan ibarat. 80—100 km terenlikte erigen tav ǵıńbıslar ǵerdin qattı qavırbıqınbıń salmaqınan kytǵ qattı qısbıqan. Sonlbıqtan olar jarımsıjbıq massa boladı. Bul ǵavısqaq, qızbıqan massa m a g m a dep ataladı.

Massiv-kristall ǵıńbıslar qalaj dorejdi?

Aqırbıqlar sıvbıqan mǵhelde magmadan qıjbı sostavtaqı kristallar ajılbadı hám massiv-kristall tav ǵıńbısbı dorejdi. Usılbajınsha, aqırbıqlar sıvbı, ǵer qavırbında granit doregen. Granit ozara ǵavısbı qatqan ǵaltıravıq mǵldir ajnekke usaqan kvarts kristallarınan, jamasa sljuda ǵaltıraqan tınbıq ja qara plastinkalarınan hám dala ǵpatınbıń al jamasa sur vırtikşelerin quralqan.

Tav ǵıńbıslarınbıń vajran boluvı.

Granit en qattı tas ǵıńbıslarınbıń birevi volıp esaplanadı. Soqan qaramastan, ol vaqıttyń otyvi menen majdalanadı, vajran boladı. Qujas nırlar astında qızbıqan vaqıtta granit gyllen basqa denelerge usap kenejedi. Bul vaqıtta onıń sostav belimleri ǵılbılbıqtan bir qıjbı kenejmejdi. Sonlbıqtan, granitta ǵarıqlar dorejdi. Sıvbıqan vaqıtta vırtikşelerin qısbılvı bir qıjbı bolmajdı. Sıjtıp bul da ǵarıqlar doretedi.

Egerde tastın majda çarğqlarına suvıq vaqıtta qatatuqın suv varıp kirse, çarğqlar kenejedi, sevevi, suv qatqan vaqıtta kytə ylken kış penen kenejedi. Usı syvretlep ötilgen qıvılsırlardıñ nətiçesinde granit bəlimlerge ajrılady.

Qurğ çerdi qurajtuqın tas çyńsırların suv basqaşa da vajran qıladı. Ol çer qavıqında bolqan vəclerdi, mysal, duz, gips h. v. lardı eritedi. Suvda erigen vəcler tav çyńsırlarına təsir etedi hám olardıñ sostavın ózğertedi, mysal, dala şpatı hám sljuda sazylajqa ajnalady.

Sejtip, tas çyńsırlar vajran bolady, jamasa basqaşa ajtsaq samal qaıqady. Olardan qum, sazylajqa usaqan çumsaq çyńsırlar dorejdi.

Çer betinde əste-aqıyn topraqtıñ bosan qatlamaı doregen. Onda sazylaj hám qumnan basqa, əsimlikler uşyn toqlıqlı duz hám qara şirik var. Qara şirik topraqta şirigen əsimlik hám hajvan qaldıqlarınan dorejdi.

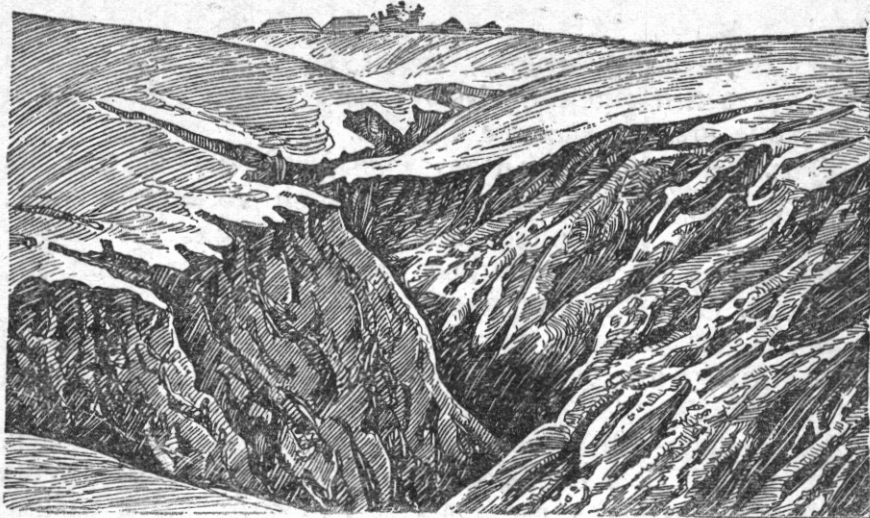
Məsele. Egerde granitti peş çaqqan vaqıtta bir neşe ret qızdırısaq, oqan ne bolar edi, usıñ serleniz.

Suv hám samal çer betin qalaj ózğertedi?

Bosan çyńsırlar, ədette, əzleri doregen orında qalady. Olardı suv şajady. Qattı çavın çavsa, çer betinde suv sel-lerinen qazılmalar dorejdi. Qazılmaların tereñ çıra (13-syvret) bolıp ketyvi de mumkin. Qar suvı da çerdiñ betin usylajınşa şajady.

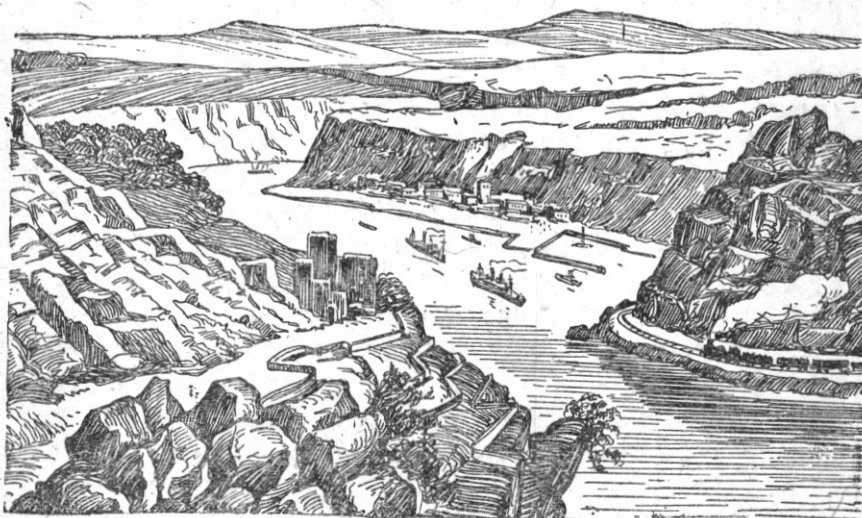
Dərjalar qurğ çer betin çəne de qattıraq şajady. Dərja suvı əzi menen birge ılay aqızady, dərja ultanı voynşa qum aqızady, al aqırsı qattı bolqanda tasları da aqızıp alıp ketedi. Sejtip, dərjalar əzlerine arna çasap alady, al endi kəp zamanlar ətıv menen alıp hám qısnalqlar qazıdı da, usı alıp hám qısnalqlar voynşa aqıp çatady (14 hám 15-syvretler). Usylajınşa doregen tereñ qazılma-çelinbeler menen çer beti tegis təbeli ajrım ıstırtlerge bəlingen eller var. Bunday ıstırtlar „stol“ tavlary dep atalady.

Qar hám muz da, çer betinde usındaj is alıp varady. Bijik tav təbesindegi qarlar çazdıñ kyni erimeydi. Tavdın tik tyserliklerinen olar kesek-kesek bolıp lavına tyrinde sırtınap tysedi (16-syvret). Usındaj lavinalar çollarında duvşakerlesken aqaşları sındıradı, qora-çajları orınlarynan qoparady, oqran tasları əzleri menen alıp ketedi. Qar esimleri tavlardıñ vajran boluvına çərdem etedi.

13-syvret. Çıra.

Erij de, buzyla da almaqan orınlarda qat yjiledi həm öz salmaqı astında muzqa ajnaladı. Muz, mum jamasa asfaltke usap, öziniñ qattılıqı saqlaqan halda, aqadı — çajyla aladı. Sonlıqtan muz, uzınlıqı həm eni bir neşe kilometrge ten bolqan ylken muz tilleri bolıp aqıp sırqanajdı. Olar muzlıq dep ataladı (17-syvret). Salıp oblastlarda muz ylken-ylken çerlerdi qaplap turadı. Mısalı, Grenlandija

14-syvret. Dərja alavı.

atavъ həm gyllən Antarktida muz çavuvъ menen çavьlojan. Həreketi məhelinde muzlьq əzinin kytə ullь salmaqъ menen çer betin vajran qьladь, taslardь ьsьp majdalajdь, həm çer-din betin tegislejdi.

15-syvret. Kavkaz tavlaryndaqъ Darjal qьsnaqъ. Terek dərjasь.

Samal da çer betin əzgertedi: ol şaң həm qum tasyjdь. Qumlь oblastlarda, mьsalь, təniz həm dərjalardьn qumlь çaqlalarynda həm sonьn menen birge şəllerde ol qumdь nəhan-nəhan qum dənleri jamasa yjme qum etip yjip qojadь. Şəllerde olar taqa rəvişli boladь həm varxan dep ataladь (35-syvret).

Təniz də çerdin betin özgertedi. Təniz tolnqlarq kys penen tik çaqalarqa soqlady. Tənizdin soquv əste-aqyyn tas qyjamaqlardy da vajran qylady (18-syvret).

16-syvret. Tavlardaqy espe (lavina).

Dərjalardyñ te-nizlerge alıp kelgen qum həm sazylajlarq tenizdin ultanyna otyrady. Qum çaqaqqa çaqynraq otyrady, qumqa qaraganda көр çenil bolqan sazylaj suvda uzaqraq qalady həm ылаж tyrinde çaqadan uzaqraq orynqa otyrady.

Sөjtip, көр əsirler ötyvi menen, te-nizdin ultanyna qalyñ qum həm sazylaj qatlamlarq otyrady. Qum da, sazylaj da aşıq okeanqa alıp ketilmejdі. Ondaqy teniz ultanq otyrma-larq okean suvında tirşilik etyvşı majda teniz çənlіklerinіn

milliardlaqan vaqanşaqqlarqnan həm əsimlik qaldyqlarqnan ibarat. Millionlaqan çyllar ötyvi menen, teniz ultanında bul organizmlerdin qaldyqynan doregen qalyñ aqvor həm izvestnəк qatlamlarq hasyl volady. Ondaq qatlamlardy qurq çerdin көр orynlarqnda, tav, çyra həm dərja çaqalarqnyñ çasqalarqnda көryvge mymkın. Olar qalajynşa qurqqa kelip şyqqan? Olar teniz həm okean ultanlarqnan көterilgen həm çer şarqnyñ işki kysleri təsiri arqasqnda çer qyrtşyşnyñ çylysuvy menen qurq çerdi doretken.

Məseleler. 1. Çaqvyr sellerinin şajqan çerlerin həm aqyşыр alıp ketken materiallardy olardyñ nendej çerde qaldyratuqynny serleñiz.

17-syvret. Alarqa çыльсьр тысетуоьн музльқ.

2. Оқрап һәм ҫығалардың қалай дәрежтүоьнньп серленіз.

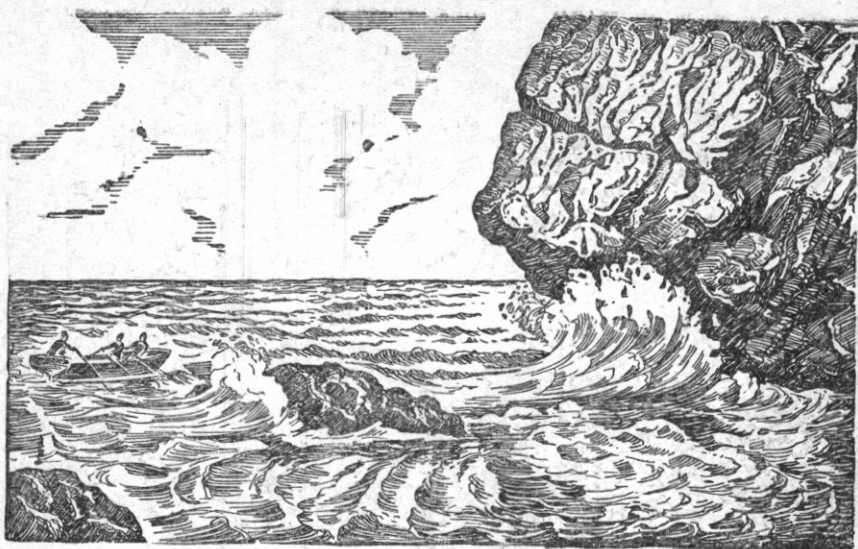
3. Самал уығыр алып кететуоьн қим жамаса қардың қайда ҫы-
налатуоьнньп серленіз.

Ҷер қыртсьь қалай ҫыльсадь?

Теңіз ҫақаларыньп ақығынлар көтерілйви жамаса ҫөгыви ҫердің көр оғынларында көзге тускен. Мысалы Қара теңіз ҫақалары гежпара оғынларда сол қурақым ҫөккен болып, гөне қалалардың қалдықлары сув астында қалған. Ленинградтан арқаға қарай оғында болса, вуньң керисінсе, Балтик теңизиниң ҫақалары ҫыл сайып ақығынлар (1 *sm* ге) көтеріле барады.

Ҷер қыртсьь ушасткаларыньп ол жамаса бул тәрепке қарар көшіңкireви де көринген, вундај вақтыта олар қонсь ушасткаларды қысадь. Усьньп салдарынан ҫер қыртсьь ҫыжылады һәм қат-
ламылар дәрејди. Ҷер ҫарыньп ішкі бөлімлері әстелеп, өзиниң узақ ҫасав мәһелінде сувьноған һәм сувьнады, ал бул вақтыта қысылады. Усьньп арқасында ҫердің қатты қавьорь ҫыжылады һәм қатламылар дәретеди. Сөјтип, ақығынлар, миллион ҫылар өтув менен тав ҫонлары (19-syvret) дәрејди. Тав ҫонлары арасында ојлар болады. Олар војқа созылоған тав аламылары деп аталады.

Орта Евropaда Алп тавлары бар, олардан ҫыорьста дооғаға усаоған Карпат тавлары созылып ҫатады. Олар қатламоға айна-

18-syvret. Qъjamajlardъ vajran qыlatuqъn теңиз иғыльсы.

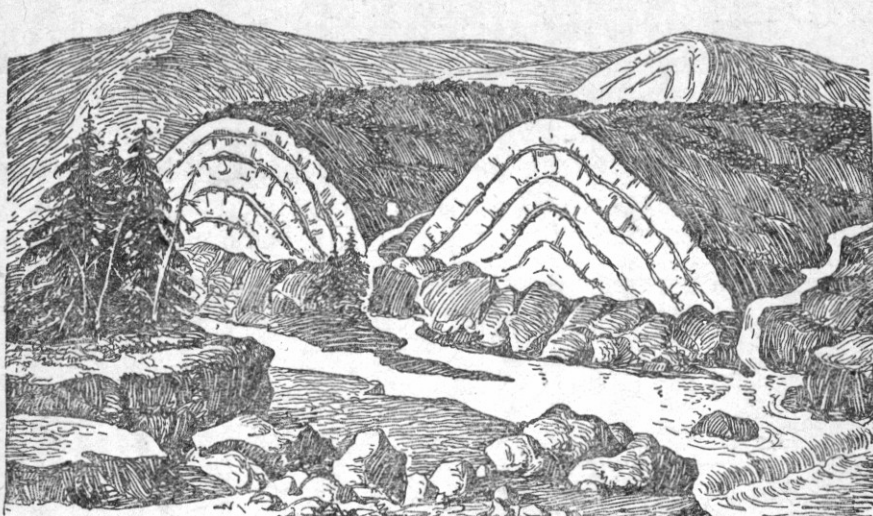
oan tavlardan ibarat. Qara теңиз һәм Kасpij теңизleri арасында **Kavkaz tavlary** созылып чатады; олар да усылајыңса, араларында војоја созылојан алаплар орнасан, қатлам воіыр созылојан сыыр-сырлы тавлардан қуралојан. Evropa менен Azijaнъ шекарасында арқадан тьсликке қарај биік болмаојан қарықлар тыринде **Ural tavlary** созылып чатады.

Tavlardan ақыр тысетуоың sel тасқынар олардың қыјаларың сајады һәм кесесине созылојан алаплар дөретеди. Eki қыяның кесесине созылојан алавы бирге дыгискен орындарда, тав қонлары ој жамаса тав аспарлары дөретеди; адамлар усы аспарлар арқалы қол салады. Kavkazдың ең бас қонында, оның воіы менен Gruzin шоссе қолы салынқан Krestovoj аспары деп аталатуың аспар бар. Оі Арқа Kavkazды Zakavkazija менен тутастырады.

Oraј Azijada tavlary көр. Олардың биікleri—**Gimalaј, Pamir** тав eli һәм **Tjan-Şan**. Қер сызіндегі тав қонларының ең узыны Арқа һәм Tьслик Amerikanъ ватыс қағасын воілап, арқадан тьсликке қарај созылады; буі tavlary **Kordilijer tavlary** деп аталады.

Орның алмастыројан қер қыртысы геј бир орындарда қатты қысылады һәм созылады. Буі орындарда қер қатламлары һәм қарықлар дөрејди.

Қердің қыртысы қарық воілап сөгеди һәм қар дөретеди. Сөјтіп, Qрым tavlary тав сыырсырдың тьслик қыјасы көр

19-syvret. Qatlamlı tavlar.

çyz çyllar udayna usylajınşa şökken həm astqa qaraj şөгə barqan həm Qara teniz suvı astına tysken. Tenizge qaraqan tik çar — Qrımnyñ tyslik çaqasъ doregen.

Mәsele. Jarımşarlar kartasъnan həm SSSR dьñ fizikalьq kartasъnan usьnda ataloqan tavlardь tavьdьz.

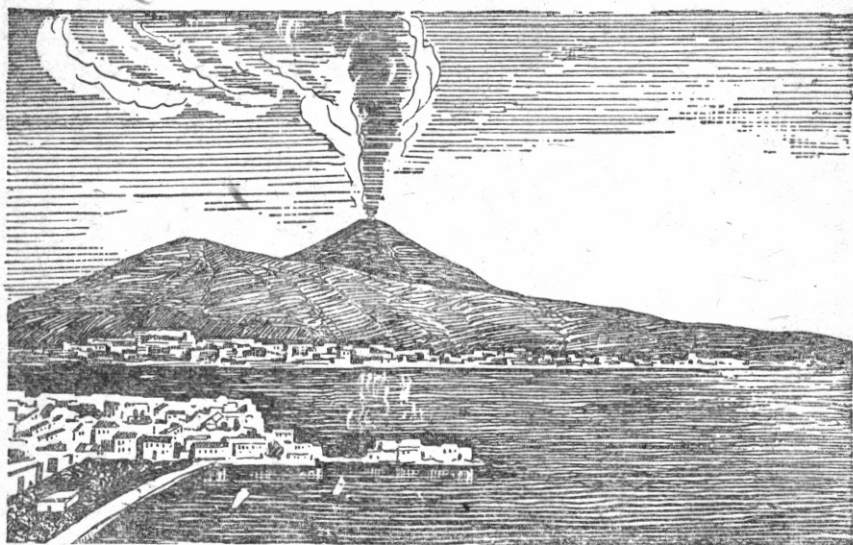
Çer silkinyv.

Çer qьrtьsьnyñ әsteler çьlsuvlarь mәhelinde, vaqьt-vaqьt çer silkinyv dep atalatuqьn kьşli iьterьvler voladь. Usьndaj silkinyvlerdin geypara vajran qьluv kьşli voladь. Çer silkinyv mәhelinde çer betinde tereñ çarьqlar dorejdi, tavlar esiledi, qora-çajlar çьmьgьladь. 1923-çьloqь Japonijada volqan çer silkinyv — soñqь çьllarda volqan çer silkinyvlerdin kьşlisi boldь. Bul qaveterli çer silkinyv ves qalanь, həm -sol esaptan japonijanyñ oraj qalasъ Tokionь da vajran qьldь. Çer silkinyv mәhelinde eki çyz mьnnan artьq adam өldi həm jarьm million qalьq çaradar boldь. Eki million qalьq yjsiz-kyjsiz qaldь.

Vulkan degen ne?

Geypara orьnlarda, çer qьrtьslarьnyñ çьlsuvь arqasьnda doregen, çer qьrtьsьnyñ çarьqlarь voьjнşa, onьñ işinen çerdin vetine, çer şarьnyñ işki vөlimlerinin erigen massalarь aqьp şьqadь. Aqьp şьqqan orьnlarьnda konustәrizli tavlar dorejdi. Bul

tavlar, aqıyır şıqıyır qatqan qatlamlardan həm basqa atıyır şıqqan materiallardan quraladı. Bundaj tavlardıñ töbesinde oıyq, basqaşa ajtqanda krater boladı. Bundaj tavlار vulkanlar dep ataladı. Vulkanıñ kraterlarıñnan vaqıt-vaqıt lava dep atalqan erigen magma aqıyır şıqadı həm lavada bolqan suv pıvlarq atıyır şıqadı. Olar bıjık bult öresi bolır, çanartav ystine köteriledi. Suvdıñ pıvlarq, havada vulkan kılıne

20-syvret. Italijadaqır Vezuvij vulkanı.

ajnalır qatatuqırn həm çerge tysetuqırn lava ısqırnlarqñ özleri menen bıрге alır ketedi. Kytə kışlı tyrde aqırır şıqqan məhelde pıvlar çıldırqñ çajnar, kək gyldirejtıuqırn bult bolır torlanadı həm olardan sel çanvır çavadı. Çanvır kıl menen aralasadı, həm bul vulkan ılajq qatı tasqırn bolır tav qırjalarıñnan aqırır tysedi. Atıyır şıqqan çırnıslardan daxılı topraq dör ejdi, sonlıqtan oqan vaq həm egin egiledi həm tıqırz qalırq ornasadı. Vulkan tasqırnı dögerektegi qalırqqa oqada qaveterli boladı. Vulkanıñ dögeregin vulkan ılajq basır ketedi həm vulkan kılı qaplap ketedi.

Hər dajm, jamasa vaqıt-vaqıt atıyır turatuqırn vulkanlar häreket etetuqırn vulkanlar dep ataladı. Kytə erte zamanda, qaşan atılqanlarq adamıñ jadynda qalmaqan, häreket etrejtıuqırn vulkanlar da kör; olar sängen vulkanlar dep ataladı. Braq gejpıra sängen vulkanlar da özleriniñ islerin qajtadan baslap çıberedi. Apennin jarqmatavında häreket etetu-

qın **Vezuvij** vulkanı var. Bizde Azijada, Kamşatka jarmatavında vulkanlar көр, solardıң оң четісі сөнбеген вулкан. Камшатка вулканларының ең үлкені болған, үсті мәңгилік қар менен қарланған **Клјушевскаја сарқань** биіктігі 5 *km*. Кавказдың ең биік төбелері болған **Elbrus** һәм **Kazbek** — сөнген вулканлар.

Qaharlı вулкан тасқынлар адам баласын һәр қашан қорқытқан һәм оларды таң қалдырған. Олардың себепі көр вақытқа şekem kisige belgili болмаған. Вулканлардың һәрекетін тәбиғи себеплер менен тусиндире алмағанлықтан, kisi вулкан тасқынның қудайдың қазасы деп есеплеген. Pop-mollalar болса, қалықтың қорқуынан һәм наданлықынан рајдаланып, експлоататорлар тәрепинен дызилген пызатқа војсынаған гыналы kisiler өlgennen кейін мәңгиге азар şekip dozaq отында қанады деп ertegiler oјlap шығарған.

Mәsele. SSSR дың физикалық картасынан һәрекет ететуғын вулканлар—Клјушевскаја сарқань тавыңыз. Кавказ тавларын һәм олардың үстиндегі сөнген вулканларды — Kazbek һәм Elbrus тавыңыз.

Qandaj tegislikler bolady?

Çerdin tegis beti tegislik деп аталады. Pytkillej tegis болған tegislikler sijrek bolady. Олар һәтте оқада үлкен болмаған ыстыртлар, јамаса dympekler менен қарланған болady.

Tegislikler alasa һәм биік bolady. Qury çerdin biikligi okean beti qaddinen өleşenedi. Egerde tegislik teniz betinen 200 *m* den биік болмаса, ол ојпат деп аталады. Çoqарьда көrip өtkenimizdeј, ојпат çerler kartada қасыл војав менен belgilenedi.

Evropada кең **Шьорьс-Evropa** tegisligi var, оның көр бөлігі ојпат, ал оның batсында **Arqa-German** һәм **Fransuz** ојпаты var. Batys Azijada **Batys-Sibir** ојпаты, onnan tyslikte **Turan** ојпаты var. Azijаның шығыс бөлімінде **Qытай** ојпаты var. Arqa Amerikada **Mississipi** ојпаты һәм Tyslik Amerikada **Amazon** ојпаты var. Afrika менен Avstralijada көзге tyserlik ојпат чоқ.

Egerde tegislik teniz beti qaddinen 200 *m* den биік болса, ол ыстырт деп аталады. **Шьорьс-Evropa** tegisliginde қатқан **Orta-Orыс** ыстыртлығы usындајlardan. 500 *m* den биік tegislik қазықтау деп аталады. Орај Azijadaғы тав қонлар арасында кytө үлкен орын алып туратуғын қазықтаулар орнасан.

Məsele. SSSR dən fizikalıq kartasınan Şərqlə-Evropa təgisligin həm Batı-Sibir ojratın tabıqız, al yarımşar kartasınan Oray Aziya çazıqtavın tabıqız.

Çer astında qandaj vajlıqlar çasırnı çatırır?

Çer astında adamqa pajdalı bolıan kər kenler çasırnı çatırır. Adam balas özini qoçalıq isinde tas, qum, sazıajdan pajdalanadı. Çer özegi mineral otın—tas kömir həm neft veredi. Özine kerekli metallardı rudasın da ol sonnan tavadı.

Pajdalı kenlerden tas kömir, temir, neft həm rənli metallar, əsirise çez, qalıq qoçalıqında ajırqsa ulla orın aladı.

Temir rudası həm neft zapasının muqdarı voynışa SSSR dınjadaqı varlıq məmleketlerdin işinde birinşi orında turadı, al tas kömir zapası voynışa —ekinşi orında turadı.

Bizin sotsialistlik elde çer özegi özini pajdalı kenleri menen varlıq qalıqtın qolında, al kapitalistlik dınjada bolsa, ol ajrım kapitalistlerdin qolında. Sotsialistlik revoljutsiyanın 20 çılı işinde biz çer özegin planlı tyrde yrenir, onnan pitpes vajlıq tapır. Sovet hykymeti olardı plan voynışa pajdalanır pytkil qalıqtın keregine çumsajdı. Kapitalistlik dınjada is basqaşa. Kapitalizm dınjasında planlı qoçalıq boluqa mümkün emes. Çırtqı-kapitalistler kər pajda veretuqın pajdalı kenlerge qana dərriy vas saladı. Sonlıqtan qalıq qoçalıq uşın kytə pajdalı volır, braq az doxod veretuqın pajdalı kenler pytkillej pajdalanılmaı qaladı.

IV. OKEANLAR HƏM TENİZLER.

Tenizlərdin həm qurş çerlərdin bəlinyvi.

Jarımşarlar kartasyna kevil bəlip qarasanyz, tenizdin qurş çerге qaraqanda, çer betinin oqada ylkən bəlimin alıp turqanlyqyn çenil tysinersiz. Çer şarındaqь pytkil qurş çer betine qaraqanda, teniz beti uş eseden artыq ekenligi esaplanьloqan.

Dynjanь qьly bəlimlərinin teniz çaqlarь birdej emes. Evropanьь çaqlasьn Afrika jamasa Amerikanьь çaqlarь menen salьstьrqanda, Evropa çaqlarьnьn oqada vьrmalanqanlyqyn, jamasa basqaа ajtsaq, basqa dynja bəlimlərine qaraqanda kytə çьrqalanqanlyqyn kəryv qьlyп emes.

Egerde qurş çerdin bir uşastkasь tenizge şьqьp tursa, ol jarьmatav dep ataladь. Evropada ylkən jarьmatavlar kytə kəp. Arqada **Skandinavija** jarьmatavь, tyslik-batьsta **Pirenej**, tyslikte bolsa **Apennin**, **Balkan** həm **Qьm** jarьmatavlarь, jamasa ədettegişə ajtqanda **Qьm**, tenizge kirin kirep turadь. **Qьm** jarьmatavь arqa tərəpte tar çer polosasь — **Perekop moььny** menen materikke tutasadь. 1920-çyldьn nojavrinde **Qьzyl Armija** **Perekopta** **Vrangel** aqlar urьs majdanьn yzdi həm aq gvardijalьlardyп **SSSR** daqь sonqь ujasьn **Qьm**da çoq qyldь.

Azijanьn iri jarьmatavlarь: — arqa-batьsta — vizge qaraqan **Kamşatka**, al tyslikte **Hindstan** həm **Hindi-Qьtaj**.

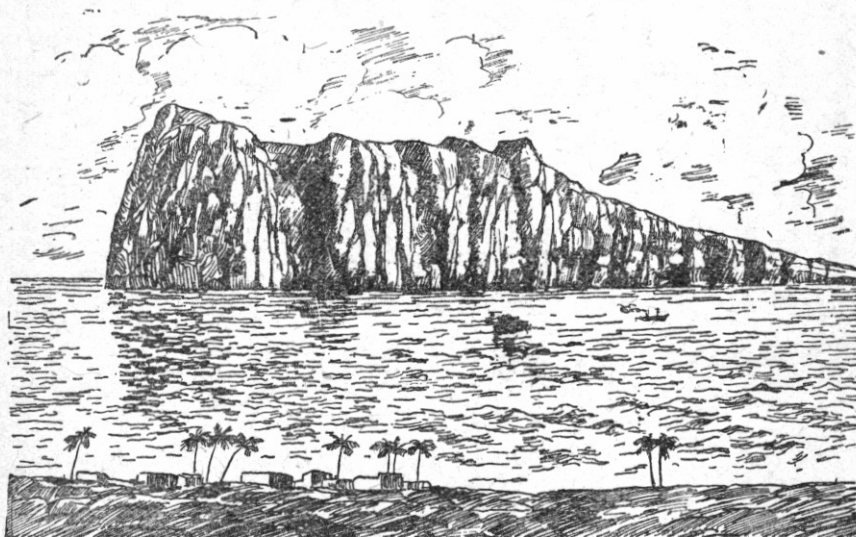
Tik çaqlaь, tenizge syjirlenip kirip turatuqyn, ylkən bolmaqan jarьmatavlar tumşьq dep ataladь.

Okeannьn bəlimləri teniz həm qoltьqlar dərətip, qurş çerге kirip turadь.

Evropa tenizləri qatarьna: **Baltik tenizi**, **Çerorta tenizi**, **Qara teniz**, **Azov tenizi** kiredi. Amerika, Azija həm Evropa arasьnda ornasqan pytkillej muz venen qarlanqan kən **Arqa-Muz** okeanь **SSSR** dьn arqa çaqlarь qaptalьnda **Aq tenizdi** dərətedi. Tenizlər okeannan gejpəra tek atavlarьn şьnçьrь arqalь bəlingen voladь. Azijanьn şьqьs çaqlasьndaqь **Japon**

tenizi usındajlardan. Ol Tьnьş okeannan Japon atavlarь arqalь bьlinedi.

Baltik tenizi **Fin** qoltьoьn dьretedi. Leningrad onьd arqalь řet mьmleketler menen qatnařadь. Kіřkene qoltьqlar vuxta dep ataladь. Teniz tolqьnlarь vuxtalarqa kirmejdi hьm sonьqtan teniz kemeleri toqtav uřьn tьnьş oььn volьp

21-syvret. Gibraltar vьqazь.

sanaladь. Qььm jarьmatavьna kirip turoqan Sevastopol vuxtasь eп qolajь vuxtalardan volьp sanaladь. Evropa materiginiп vatьs řaqlarь menen Pirenej jarьmatavь arasьndaqь **Biskaj** qoltьqь Evropadaqь ullь qoltьqlardan volьp sanaladь. Azijadaqь ullь **Bengal** qoltьqь Hindstan menen Hindi-Qьtaj jarьmatavlarь ortasьnda ornasqan. Keп **Meksika** qoltьqь Arqa Amerikanьd tysliginde voladь.

Evropanьd tyslik-vatьs uřьnda řerorta tenizi Atlantik okeanь menen tutasadь. Bul tutasuv Evropanь Afrikadan ajьratuqьn tar teniz darvazasьna usajdь. Tenizlerdi tutastьratuqьn usındaj tar ьtkeller teniz vьqazь dep ataladь. řerorta tenizin Atlantik okeanь menen tutastьratuqьn vьqazь **Gibraltar** vьqazь dep ataladь. řerorta tenizi Qara teniz vьnen eki vьqazь arqalь: **Dardanil** hьm **Bosfor** vьqazь arqalь tutasadь, olardьd ortasьnda yьken volmaqan **Mьrmьr** tenizi var. Azijanьd arqa řaqlasь voььndaqь **Bering** vьqazь vizin

keme çyryvde əhmijeti kytə ull. Ol Azija menen Amerika-
nın ortasında volıp, eki okeand: Arqa Muz okean menen
Tınyş okeand tutastırad.

Qandaj atavlar voladı?

Qurь çer tenizden ylken materikler volıp qana emes, kytə
kəp atavlar volıp ta qalqıp turadı. Hər tərəpinen suv me-
nen ajnaldırıp alınoqan qurь çer uşastkası — atav dep ata-
ladı. Atavlar materikten, özlerinin şamalarь kişirek boluvь
menen ajrladı. Eñ kişkene materik bolqan Avstraliya da eñ
ylken **Grenlandijadan** uş çarım ese ylken. Grenlandiya Arqa
Amerikanın arqa tərəpində ornasqan.

Materikler ylken həm kişkene atavlar menen ajnaldırıp
alınoqan. Evropanın eñ ylken atavı **Ullıbritaniya**, siz bile-
siz, onda Angliya ornasqan.

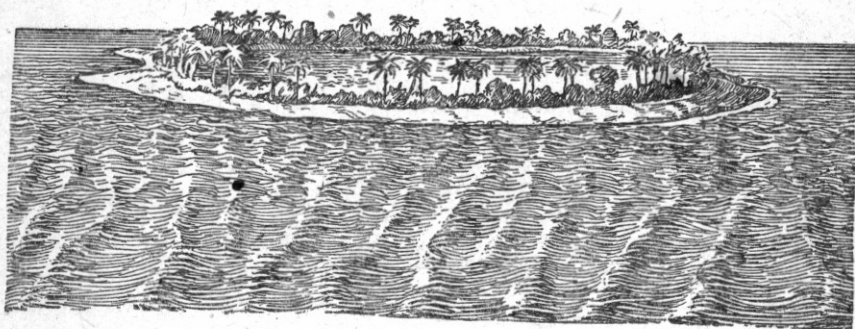
Atavlar çiji gruppа-gruppа volıp ornasadı. Azija menen
Avstraliyanın ortasında **Zond** atavlarının gruppalarь ornas-
qan. Azijanın şorьs çaqalarında **Japon** atavlarь ornasqan.

Materiklarqа çaqın ornasqan atavlar, materik atavlar
dep ataladı, olar materikdən saıız suvı teniz benen ajrladı.
Olardan kejin teniz ultanı tik qıyalı volıp, kytə terenejip
ketedi. Səjtıp bul atavlar materiklar menen bir tırnaqta çatqan-
daj volıp kərinedi. Bir zamanlarda olar materiklar menen tutas
bolqan. Teniz aqrınlar qurь çerdin oıraq vəlimlerin basqan,
ystırtrek uşastkalar bolsa materik atavlar tyrinde saqlanıp
qalqan. Materik atavların çer qırtısnın qurılsı, hajvan-
larь həm əsimlikleri qonıslarındaqь materiktegidej voladı.

Materiklerden uzaqta, aşıq okeanlarda taralıp ornasqan
atavlar da var. Olar kəp vaqıtta ajrım tav tyrinde teniz
terenliklerinen kəterilip turadı. Bunday atavlar, okeanlar-
dın ultanında doregen vulkanların saldarınan kelip şıqqan.
Bunday atavlar okean atavlar dep ataladı. Oların kəbisi,
okeanlarda kesip ətetuqın savda həm urьs sudnolarına pris-
tan volıp həm aviatsijalıq baza volıp qızmet etedi. Tınyş
okeanın arqa vəliminde, Amerika menen Azija arasındaqь
jarım çolda, arqa keñliktin 20° ında həm batı uзыnlıqtın
155° ında **Gavaj** atavlarь ornasqan. Olar Amerika Qurama
Ştatlarь qol astında həm olar urьs flotının tajanış punkt-
larınan biri volıp sanaladı.

Bijik çanartav atavlarınan basqa çəne, okeanda, teniz ve-
ti qaddinen az qana kəterilip turatuqın, ylken bolmaqan

atavşalar taralyp ornasqan. Olar, әдетте, saqьjna rәvişinde bolady, usь saqьjna işinde suv kenligi volьp, ol laguna dep atalady. Bundaj atavlar korall atavlarь dep atalady (22-syvret). Bul atavlar majda teniz çanliklerinin-marçanlar-dың izvestkalь skeletlerinin gidiman toplanvasьnan doregen. Marçanlar tek çылы teniz suvьnda qana tirşilik ete alady; olar bir de qozqalmastan kyneltedi hәм suv astьna kytә yl-

22-syvret. Korall atavь.

ken massa volьp ornasady. Ölgende olar özlerinin skeletlerin qaldьrady, sol qaldьqlar ystinde endi çana buvьp marçanlar өrşijdi. Usь rәvişte marçan qurьlmalarь okeannьң vetine şekem көterilip şьqady. Usьlaьnşa doregen atavlarqа teniz suvlarь өзleri menen hәр qыjь өsimlik tuqьmlarьp, usьlardьң qatarьnda kokos palmasьnьң qozlarьp алып keledi. Bul tuqьmlar korall atavlarьnьң өsimliklerin doretedi. Тыньş okeannьң көp sanьş çanartav hәм korall atavlarь çiji uluvma at penen „Okeanija“ volьp birigedi.

Mәsele. Usь wәlikte atlarь atalqan atavlardь jarьmşar kartasьnan tavьdьz.

Qatnas çolь voluv çөninen okean hәм tenizlerdin әhmijeti.

Okean hәм tenizlerdin gyllәni tutasqan suv bolady. Uzaqtaqь eller olar arqalь өз ara qatnasa alady. Teniz venen qatnasuv, ең arzan qatnas çol volьp sanalady; sonьң uşьp teniz ysti menen, kytә көp tovar hәм million san çolavşylardь алып çyretuqьp paroxodlar ersili-qarsьş çyrip turady.

Adam tenizde çyzyvdi birden ojlap tappaqan. Buryнorь eski zamanlarda, adam өзiniң kişkene eskeкли kemeleri menen

çaqıdan uzaq kete almaqan. Braq qoçalıqtıñ ravaçlanuvı menen eller arasındaqı savda qatnasları da küşejgen. Adamlar ylkın hám mıqlı kemeler çasavqa yjrengen hám tenizde çyzyvşiler aşıq okeanqa şıqıp çyze baslaqan.

Usılaıñşa, 1492-çıl ispan saıaxatşısı Kolumbo tärepi-nen Amerika aşıqan, al endi 1519—1522-çıllar, biz bilge-nimizşe, Magellan çerdi ajnalıp şıqadı. Braq, tenizdi tolıq tyrde bıjlevge, teniz kemelerin çyrgizyvde puv küşin qollana baslavdan kejin, XIX-äsirdin basında erisildi.

Imperialistlik eller dynja köleminde ähmijeti bolqan teniz çollarına ystemlik qılıp turuv usın gyresedi. Gıbraltar bu-qazı arqalı, gyllän ellerdin teniz kemeleri kytä qızuvı tyrde qatnas çasap turatuqın ähmijetli teniz çolı etedi. Bul bu-qazıqa ystemlik qılıp turuv usın Anglija Evropa çaqasıp-daqı bıjık Gıbraltar qıjamaıyn basıp alıp, onda öziniñ küşli qorqanıñ salqan (21-syvret).

Azija menen Afrikanı tutastıratuqın **Suets** moıynıñ kartadan tabajıq. Bul moıyn häzirgi mähelde tazadan qazılqan: onıñ arqalı Suets kanalı etedi. Bul kanal Çerorta tenizin Qızıl teniz benen tutastıradı; Qızıl tenizden bolsı, Hind okeanına şıqıp çol var. Suets kanalı, däslepki mähellerde Evropadan Azijaqa Afrikanı oratıp varqan çoldı qısqartadı. Suets ka-nalı qalıqara kanal bolıp esaplınsı da, braq oqan qaramas-tan, is çyzinde imperialistlik Anglijanıñ qol astında tur.

Japonija Tıñş okeanda ystemlik qıluv usın tırısqañlıq-tan, ol özine qaraqan tıñş okean atavların bekkemlejdı hám öz flotın küşejtyv usın kör qareçet çımsajdı. Amerika Qu-rama Ştatlar Tıñş okeandaqı öz çolın qorqav usın, äsi-rise Japonijadan qorqav usın özlerine qaraqan Gavaj atavla-rın bekkemledı hám Arqa Amerikan Tyslik Amerikaqa tutastıratuqın **Panama** moıynıñ kanal qılıp qazdı. Bul kanal menen olar däslepki vaqıtta Tyslik Amerikan ajnalıp çyretuqın Atlantik okeanıñ Tıñş okeanqa bolqan çoldı mıñ kilometrge qısqarttı. Bul tek savda çyrgizyv usın qana äh-mijetli emes: Amerika Qurama Ştatlar bul kanal arqalı, Tıñş okeandaqı hám Atlantik okeandaqı öziniñ teniz flotın tez biriktire aladı.

Bızın sotsialistlik Sojuzıñız birevdin çerin basıp aluv maqsetin gözlemejdı, qolına qural alıp teniz ystinde ystemlik qıluvqa umtılmajdı. Bızın Sojuzdın gerojlıq Qızıl Flotı öziniñ küşin bızın sotsialistlik vatandı qorqav usın küşejtedi. Sonıñ menen birge Sovetler Sojuzı tıvıjattı özine vaqıñdı-

ruv uşın kytə көр кыş qojady. Arqa Muz okeanyn zertlev uşın heş kim de SSSR qa usap көр islemejdi, көр кыş qojmajdy. Arqa Muz okeannyn oblastlaryn zertlevdin natişesinde hám poljar tenizlerinde çyryv texnikasynyn ravaçlanuvь arqasynnda buryн el varьp çete almaqan Muz okean keñisliginde endi keme çyryvge volatuqyn boldь. Patşa zamanьnda durьslar keme çyryvge volmajdy dep esaplanqan biziң arqa çaqamьz voьnda, usь vaqьtta çazdyn kyni Atlantik okeannan Tьnyş okeanqa hám qajta keme çyredi; olar Leningradty hám biziң arqa portlarmьzdy Vladivostok penen vajlanьstьradь. Eң qьsqa çol menen biziң sotsialistlik qurьlysmьz uşın kerek bolqan materiallardь hám tovarlardь tasьjdy.

Maseleler. 1. Qandaj teterek çol arqaly paroxod penen Çerorta tenizinen Hind okeanqa varuvqa volady?

2. Gavaj atavlarь Arqa Amerikaqa çaqьn va, jamasa Azijaqa çaqьn va — usьny jarьmşar kartasynndaqь gradus seti voьnyşa anyqlaьz.

3. Vladivostoktan Arxangelskke bolqan Arqa teñiz çolyn SSSR dyң fizikalьq kartasynan serleniz.

Tenizlerdin terenlikleri.

Okeanlardyn hám tenizlerdin terenlikleri hэр qьjly. Matriklerdin çaqalarьnda teniz bir neşe on hám çyz kilometrge şekem tereң volmajdy. Bunda teniz ultanь kem-kemlep 150—200 *m* ge şekem tereңeje varady. Onnan soң teniz ultanь birden tik qьja volьp, onьd ar çaqьnda kytə terenlik vaslanady. Okean ultanь tegis, braq gejpara orьnlarynda kytə tereң oьqlar volady. Okeanlardyn ortaşa terenligi 3,8 *km* ge çetedi; Azijadan tyslik-şьoьystaraq çatqan Filippin atavlarьnan şьoьysta terenligi 10 *km* ge çetetuqyn teniz oqvanь tavьloqan.

Teniz suvьnyң qasijetleri qandaj?

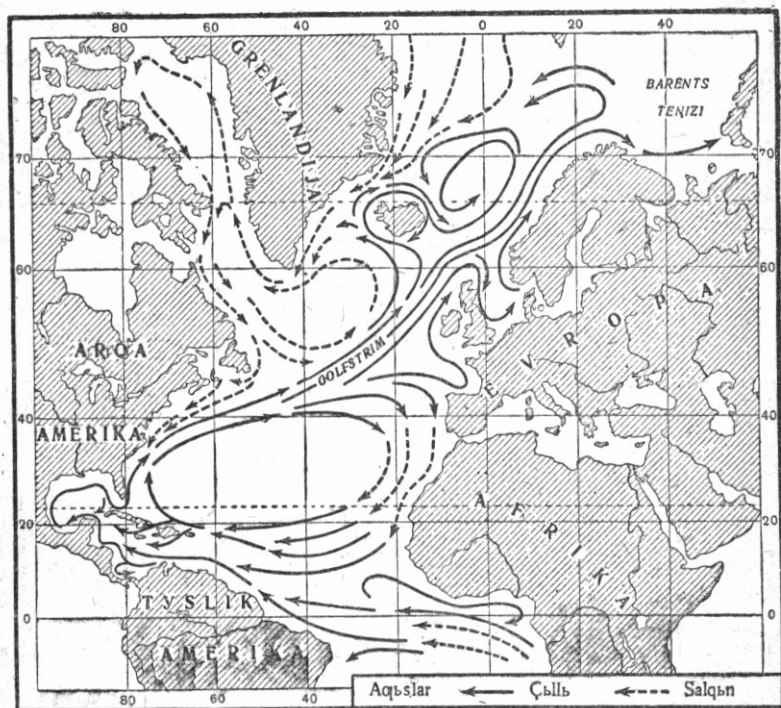
Teniz hám okean suvlarь aşşь-duzly volady. Hэр bir 100 *kg* suvda 3,5 *kg* duz volady. Sonьqtan ol duşşь suvdan avьrraq, hám sudnolar da onьd ystinde, duşşь suvda otyrqandaj tereң otyrmajdy, terenge batpajdy. Dərja suvь qujatuqyn tuьyq tenizlerdin suvь onşama duzly volmajdy. Fin qoltьqьnda ol pytkillej duşşь dep ajtuvqa volady.

Dərja suvьna qaraqanda, teniz suvь tьnyqraq volady. Kөр bolqanda ol aqşyl көк rənde volady. Duzь qanşama көр bolsa, ol sonşama көкşilrek hám tьnyqraq vola beredi.

Okeanın geypara vəlimlərində 60 m terenliktegi həm hətə onnan da terenrekte suvqa batırp qoşqan nərsə kərinip çatadı. Blajə kəvirek voləqan tenizdın çaqlarında suv onşama tınyq volmajdı.

Teniz suv qalaj qozqaladı?

Teniz heş vaqıtta da tınyş turmajdı. Samal teniz ystinde tolqın tuvoşzadı. Aşyq okeanlardaş tolqınlar vazıda kytə nəhan vijiklikke çetedi. Tolqın voləqan məhelde teniz suv tek vertikal — çoqarədan təmenge qaraj qozqaladı.

23-syvret. Atlantik okeanındaş teniz aqıslar.

Samal ıdajına bir vaqıtqə qarap esip turoqan orınlarda (dajım samallar) teniz aqıslar — okeanın suv orta-sında keş suv aqıslar dorejdi. Yken teniz aqısların eni çızlegen, mıləqan kilometrlerge şekem, al terenligi çızlegen metrlerge şekem ketedi. Teniz aqısların dorevinde teniz suvın bir tegis tıqızlıqta volmav da təsir etedi.

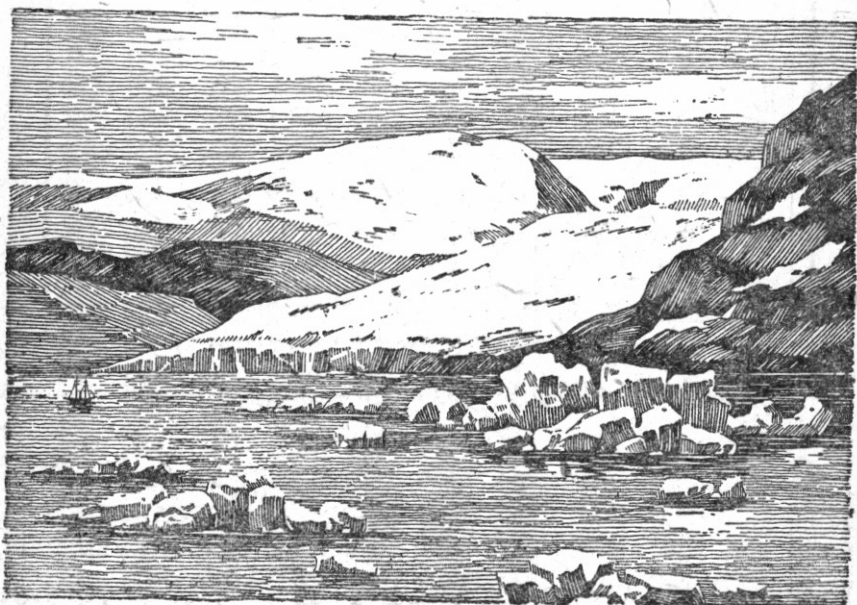
Tenizde suvdnı tasuvı həm qajtuvı.

Kör tenizlerdegi həm okeanlardaqı suv sutkasına eki ret tasıjıdı həm qajtadı. Bul çaqalardan aşq körinedi. Bul quvıls tasuv həm qajtuv dep ataladı.

Biziñ Sojuzda Arqa Muz teniziniñ çaqalarında həm Тьньş okean çaqalarında tasuv həm qajtuv məhelinde suvdnı qaddı 4—5 m ge özgeredi. Ullı Britaniya atavınnıñ qıjamaıjı çaqalarında okean qaddiniñ qozqaluvı hətte 20 m ge çetedi. Sajız suvlı tenizlerde suv qajtqan məhelde teniz ultanı çaqa vojlarında bir neşe kilometr çalanaşlanıp qaladı. Tasuv saqası aşq bolqan dərja vojnısa bir qanşa uzaqqa kiredi. Tasuvdnı sudnolar çyruv uşn əhmijeti ylken, ojtkeni tasuv bolqan vaqıtta, tenizdnı sajız suvlı çaqaları həm olarqa qujatuqn dərjalar, suvqa tereñ kirip çyzetuqn sudnolar uşn qolajlı voladı.

Teniz muzı qandaj voladı?

Duzlı suv — 3° suvq bolqanda qatadı. Mine sonıqtan Poljar tenizleriniñ beti çazdnı kyni de tutas muz venen qarlanıp çatadı. Muz teniz aqısları həm samal menen qozqaladı

24-syvret. Grenlandiya çaqalarında muz tavlarnıñ dorevi.

həm qozqalqan məhelde çarxq dorejdi. Bir ylken muz keseginin ekinşi bir ylken muz kesegi menen ысылuv arqasında, muz dalalarь ystinde, bir neşe metr bijikke çetken, muz yjim-leri jamasa toroslarь yjiledi. Olar muz ystinen çyryvdi kytə qьjьnlastьradь.

Bunnan basqa, tenizde muz tavlary çyzip çyredi, olar-dьn suv ystindegi bijiklikeri 100 m ge şekem çetedi. Bul — tutasqan nəhan duzсыз muz kesekleri. Olar muz benen qar-lanqan ellerdin çaqalarь qasında dorejdi (Grenlandija, An-tarktida həm taqь basqalar). Muzlyq qurьdan tenizge çыльсьр tьsedi de, çaqanьn ultanьn vojlap qozqaladь. Al onnan kejin, kytə terenge çetkennen soң сыnadь həm nəhan oqpan muzlyq, muz tavlary rəvişinde okean vetine qalqьp şьoqadь (muz suv-dan çenil). Teniz aqьslary olardь poljar tenizlerinen tьslik tərepke alьp ketedi. Onda olar duman menen qarlanьp çyzip çyredi həm olarqə sudnolar soqьluv mymkin boləanlyqtan, sudnolar uşьn kytə qorqьnşьlь boladь.

*** Teniz hajvanlaryньn həm əsimliklerinin adam uşьn qandaj əhmijeti var?**

Tenizlerde hər qьjьlь hajvan həm əsimlikler tirşilik etedi. Tenizlerde tirşilik etetuqьn hajvan həm əsimliklerdin majda-lary balьqlarqə azyq boladь; kytə көр balьqlar, adam avqatь uşьn uvlanadь. Atlantik okeanь həm Arqa Muz okeanьndaqь treska həm seld balьqь kəsip çəninən ajььqşa orьn tutadь. Azijany şьoqьs çaqalarь vojьnda көр ivasij (şьoqьs seldisi) uvlanadь. Bizin tenizlerimiz balьqqa kytə vaj; teniz balьqla-ryьn uvlav çəninən biz dynjada birinşi orьnda turamьz.

Tenizde çəne majь həm terisi qьmbat bahaly boləan kit, morçь həm tjulin сыjaqlь çьrtqьşlar da tirşilik etedi, bunnan basqa onnan teniz raklarь, mьsalь, krablar həm sliznjakler, mьsalь çevge çarajtuqьn ustritsalar uvlanadь. Teniz suv əsimlikleri ijod islevge həm çerdi dərislevge çumsaladь. „Teniz kapustasь“ dep ataləan teniz əsimligin qьtajlar həm japonlar avqat qьladь.

V. DƏRJALAR HƏM KƏLLER.

Dərjalar. Dərja sisteması ne həm dərja suvı qajdan şoqadı?

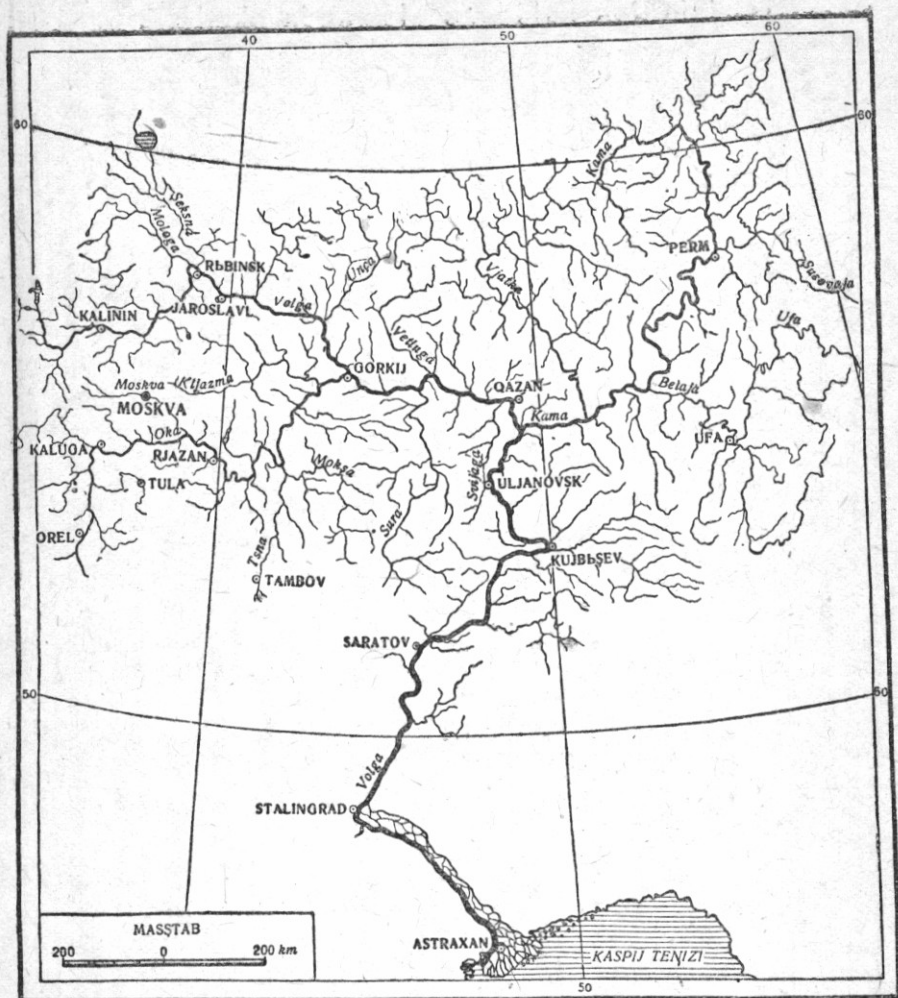
Evropañın eñ ylkən dərjası — **Volga**. Kartada ol iñrek sı-
zıq rəvişinde kərsetilgen. Volga — Evropañın eñ uzın həm
eñ kəp suvı dərjası.

Volgaqa kəp dərja həm özenler qujatıqñın kartadan kə-
ryvge mümkün. Bul dərja həm özenler onıñ salalar. Vol-
gañın eñ ylkən salalar — **Oka** menen **Kama**.

Egerde biz çyzimiz benen dərjanıñ aqqan çaqına qarap
tursaq, oñ tərepimizde dərjanıñ oñ çaqası, sol tərepimizde — sol
çaqası voladı. Sonlıqtan Oka Volgañın oñ salası, Kama —
sol salası voladı. Volga salalarñın da öz aldına salalar
var. Okaqa **Moskva**, **Kljazma** həm taqı basqalar qujadı.
Dərja həm özenlerdin usı gyllən seti Volga menen birge,
Volga dərjasıñın sisteması dep ataladı. Volga dərjası
sistemasıñın qalajınşa qıyın dərəcədə burmalanıvın qara-
ñız (25-syvret). Hər bir dərja öziniñ salalar menen birge öz
dərja sistemasın dorededi. Volgadan basqa, Evropañ tömen-
degi iri dərjalar suvojaradı: **Dnepr**, **Dunaj**, **Rejn**. Azijañın
iri dərjalar: **Enisej**, **Lena**, **Amur**. Afrikañın arqa-şoqs bə-
limi Nil dərjası menen suvojarıladı. Arqa Amerikaqı eñ
iri dərja **Mississipi**, al Tyslik Amerikaqı — **Amazonka**.

Dərjalar kəllerden, vatraqlıqlardan, erijtuqın tav muzıq-
larıñnan həm bulaqlardan bas aladı.

Çanbır jamasa erigen qar suvıñın bir bəlimi puvlanadı,
bir bəlimi bulaq bolıp kəllerge, vatraqlıqlarqa həm dərja-
larqa qujadı, al bir bəlimi çerge sinedi. Bul çerge singen suv
bir çerde həm qandajdır terenlikte suvdı çaqsı ötközbejtı-
qın qatlamqa, mısaly, sazylajqa duvşakerleskennin soñnan,
suv usı qatlam ystinde toqtalıp qaladı həm çer astında, sol
qatlam avıñqı bolqan tərepke qaraj aqadı. Egerde ol qat-
lam bir çerde, mısaly, çıranıñ qıjasıñnan sırtqa şoqıp tursa,
ol vaqıtta suv çer betine şoqadı həm bulaq dorededi.

25-syvret. Volga dərjasının sisteməsi.

Bundan, dərjalardan havadan tysken ıqal menen toynuv-lar kərinip tur.

Bul ıqal, ruv həm vult rəvişinde volıp, tenizlerden qur çerge keltiriledi.

Səjtir, teniz dərjalardə toyndır turadə, al dərjalar öz suvların qajsə tenizge qıjadə.

Məsələler. 1. Usə belikte atlarə atalqan dərjalardə SSSR dın fizikalıq kartasınan kərsətinler.

2. Volga dərjasə qajda qıjadə?

3. Moskva-dərjasə qaj dərja sisteməsına kiredi?

Dərjalardın qalıq qoşalırında əhmiyəti.

Volga suvdı kytə gidiman majdanna, 1,5 mln. kv. km ge teñ majdanna cıjnaıd. Dərjanıñ öz suvların cıjnaı ala- tuqın beti onıñ bassejini dep ataladı. SSSR qalqınnıñ yşten

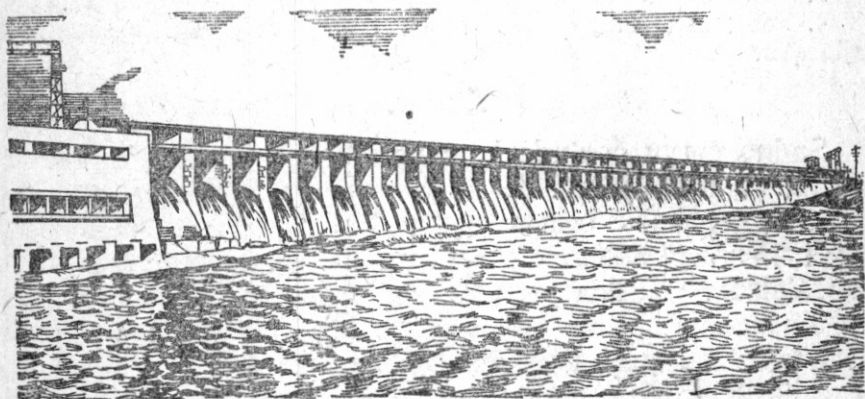
26-syvret. Dərja bassejıñ.

birindeji Volga dərjasınnıñ bassejinde turadı. Bizın Sojuz- mızdın gyllən suv çolı menen tasylatuqın cıklerininı jağmı Volga sistemasy voynşa tasyladı.

Volganıñ salaları hem bizın Sojuzmızdın basqa dərja- larınnıñ salaları öz ara çaqnı çerden aqadı. Bunnan, dərja-

larded qoldan qazylaqan kanallar menen öz ara tutastıruv usın pajdalanıladı, bul suv çolı boyınşa çyklerdi bir dərjadan ekinşi dərjağa tasuvğa mümkünlik beredi.

Qurı çerge salınqan çol arqalı çyk tasuvğa qaraqanda, dərja arqalı tasuv arzanraq tısedı. Çyk oворотъ tez ösetuqın vızın sotsialistlik qoçalıqımız usın suv çolının әhmijeti kytә ylken. Sonlıqtan, gyllәn ylken dərjalardı yzlıksız suv torına tutastıruv, vızın Sojuzımızdın sotsialistlik tijkarda qajtadan quruv planına kiredi. Stalin atındaqı Aqteniz-Bal-

27-syvret. Dneproges plotinası.

tik kanalъ hәm Moskva—Volga kanalъ sıjaqlı ylken arnalar-dın qurılısı pittı.

Plotinalar menen irkilgen suv, qujqan mähelinde suv tur-binaların hәreketke keltiredi hәm arzan elektr kysı bere aladı. Biz Volxovges hәm Dneprogesti (gidroelektr stansalar) dyz-dik. Hәzir biz Volgada (Rıbinsk hәm Gorkij qasında) hәm Kamada (Perm qaptalında) elektr stansalarъ bolqan nәhan plotinalar qura basladıq. Bul vızge arzan elektr kysı qana be-rip qojmajdı, sonın menen birge sudnolar çyretuqın çol boluv çәninen de vızın dərjalarımızdın onlamaq.

Bızın dərjalarımız qurqaqşılıq volıp turatuqın oblastlar-daqı zyrәhatlı çerlerdi suvqaruv usın da әhmijetli. Adam balasъ көp vaqıtlardan berli, әsirise qurqaq rajonlarda çerdi suvqaruv usın dərja suvlarınan pajdalanqan.

Aqırında, dərjalarda adamğa azyq volatuqın hәр qılъ nәsilli balıqlar tırşilik etedi. Bul çaqtan Kaspij hәm Azov tenizlerine qujatuqın, —Ural, Volga, Don dərjarı әjrbqsa әhmijetli. Balıq qoçalıqın durıs çolğa qojqanda, vız dərja-

lağımızdın balıq balıqın көр ret арттыра аламыз. Усы ва-
қытта биз буқан қытығыға тырысyp атырмыз.

Мәселелер. 1. а) Ақ теңизден Балтик теңизиниң Фин қолтығына;
в) Ақ теңизден Каспий теңизине; в) Фин қолтығынан Каспий теңизине
қандай дәріжалар, көллер һәм қаналлар воһыңса сув қолы арқалы қуғы-
ғы мүмкин екенлигин 26-сывреттен һәм СССР дың физикалық карта-
сынан серленіз.

2. Усы бөлікте атларь аталқан Сивирдин һәм Узақ Шығыстың суд-
нолар қыратуғын дәріжаларын СССР дың физикалық картасынан тавыңыз.
Олар қайда қуядь?

3. Физикалық картадан Волховгыс һәм Днепрогести тавыңыз.

4. СССР дың орай қаласы Москва қай дәріжаның бассейнинде
қайласқан?

Көллер.

Судно қуғын қөнинде һәм балық қоқалығы исинде көллері-
миздин әһмийети үлкен. Бизниң Сојузымыз көллерге қытә вай.
Олардын гејпарасы оқада үлкен. Мысалы, дузлы сувлы **Кас-
пий** һәм **Арал** көллері қытә үлкен болып, әдетте олар теңиз
деп аталады. Олардан биз қытә көр балық үвляп аламыз. Кас-
пий теңизинде тјуленлер тиршілік етеди, биз оларды да үвляјмыз.
Арал теңизиниң шығыста үлкен **Балхаш** көлі бар.

Сојузымыздын Арқа тәрепиндеги **Онега** һәм **Ладоба** көл-
лері гідиман мајданды алып турады.

Шығыс Сивирде, дунја қызынде ең терең көл болқан **Байкал**
көлі бар. Оның тереңлиги 1,5 километрден артықрақ.

Көллердин душшы сувлылары һәм дузлылары волады. Гејпара
дузлы көллерден биз, олардын ұлтанына отыратуғын ұјма дуз
шығарамыз (Волганың сол қағасындағы Басқушак һәм Елтон
көллері).

Мәселе. Усы бөлікте атларь аталқан көллерди СССР дың физикалық
картасынан тавыңыз.

VI. KLIMAT.

Hava ырайы һәм климат.

Bizge һәр қашан һава ырайына кевил қојыр, оны менен есапласыр кунелтывге тувр келеди, севеби гејрага қурақсылық егинлерди ојран қыладь, ал қаж вақт қаңбырлы һава ырайы егинди қыјнар алувоға иркиниш қасайды. Һава ырайының авиатсияға, теңиз һәм көллерде кеме қурывде әһмijети кytә уллы боладь.

Һава ырайы метеорологик стансалар зертлеп турады; онда һәр кyпи (суткасына бир неше рет) һава ырайы—температураны, һаваның басууын, самалдың вақтың һәм кyшін, аспанның бултылығын, думанды, қавқан қаңбыр жамаса қардың шамасын һ. в. ларды серлейди. Метеорологик стансалар қалаларда, аылларда, тәҗрибе стансаларында, көп совхозларда, узақ арқа атауларында, тау төбелеринде, һәтте Арқа полжустағы муз устынде де бар. Гyllән стансаларда һаваны зертлев һәм yјrenyv, һава ырайыны бilyvge һәм оны һаққында алдан қавар берyvge мүмкинлик береди. Һава ырайыны yјrenetuғын илим метеорология деп аталады.

Қујастың нуры һаваны қылытпастан, оны арқалы өтип қер бетин қылытады, ал енди һава қерден астан қылынады, сонлықтан һәр дајым кytә бијикте қатты сууық боладь; соның ушында бијик тавлардың төбеси мәңгилік қар менен қарланған боладь. Қердин һәр қылы оғынларында температура бирдеј емес. Сонлықтан бирдеј емес һава басымы дәрејди (қылы һава сууық һавадан қеніл), ал ушының арқасында һава һәрекетке келеди—самал дәрејди. Һава, һава басымы уллырақ болған областан басымы кемрек болған областқа қарап һәрекет етеди. Басым ајырмасы не қурақым кyшли болса, самал сол қурақым кyшли боладь.

Қар жамаса қаңбыр булттан қавады. Бултар ылајынша дәрејди: океан, теңиз һәм қуры қер бетиндегі суv пувланады. Суv пувлары қоғары көтеріледі һәм онда сууық һавада тағы суv тамшыларына жамаса кiшкеге муз кристалларына ајналады. Бултар усындай тамшылардан һәм муз кристалларынан қураған. Мајда һалында суv тамшылары һәм муз кристаллары шаң тәризлі

havada çyzıp çyredi, al irilenyv menen çanbyr jamasa qar volyp çerge çavady.

Turqan çerimizdin hava ырайынын gyllen özgerislerin көр çyllar udajyna zertlep kelip, biz olarda belgili bir turqylyq barlyqyn sezemiz; mysal, qystyn kyni, çazdyn kyni bizde әdette qandaj temperatura volyp turatuqynyn, qajs ajlarda çavynnyн көbirek çavatuqynlyqyn h. v. lardy bilemiz. Әdette bir çyl işinde tәkrarlanyp turatuqyn hava ырайы klimat dep atalady.

Mәseleler. 1. Ötken kynniң hava ырайы çazyңыз (temperatura, bullylyq qandaj volda, çavyn jamasa qar çavqan çoq pa, samaldың baqyты һәм kyşı qandaj volda).

2. Sizni çerde eң qatty suvlyq, eң qatty ыssы qaj ajda volady?

Hava ырайынын һәм klimatyn qalyq qoçalyqy usyn әhmijeti.

Klimatyn qoçalyq usyn әhmijeti kytә ylken. Hәр bir өsimlik belgili bir klimat çaqdajynda qana өse alady: ol belgili bir şamada çyllыlyq һәм ыqal talap qylady. Atylzlarqa tek sol orynnyн klimatynda өse alatuqyn өsimlikler qana egiledi. Hava ырайы һәм klimaty biluv avyl qoçalyqy usyn qana emes, ol әsirise havada usuv usyn әhmijetli.

Hava arqaly hava çoly salynqan, һәм hava çollarынын uzynlyqy çaqynan Sovetler Sojuzы gyllen basqa мәmleketler arasыnda birinşi orыnda turady. Hava çollarы, Moskvany Sojuzdyn gyllen uzaq oblastlarы menen һәм basqa eller menen vajlanystyrady.

Samaldan da çumys usyn pajdalanuvqa volady. Samal teniz ystinde çelqomly kemelerdi qozqaltady, al qurьda samal digirmanlaryнын qanatlarын ajnaldyrady. Bizde Qymda, Qara teniz çaqasыnda samal kyşı menen oqada nәhan elektrstansa islejdі.

Klimatyn zyjanly tәsirleri menen gyresyv.

Sovetler Sojuzыnda, biz ajtyp өtkenimizdej, vazы bir çylda volatuqyn qurqaqşylyq saldarыnan zyrәhat kyjip ketetuqyn oblastlar var. Usylajynsa, Volga voynыnda 1921 ç. һәм onnan da erterekte — 1911, 1891-çyllarda qurqaqşylyq dijqanlardy oqada qorqynşly aşarşylyqqa duvşakerlestirdi. Qurqaqşylyq penen plan voynыsa gyres alyp varuv — kapitalistlik qoçalyq-

тын қолынан келмејди, кысі җетпејди. Россіядағы патша һыкув-метинин қуրғақшылық пенен гыресыв қолынан келмеди қана емес, ал онын гырескиси келмеди. Поп-моллар болса патша һыкувметин қуватлап, һава ырайынн себевин тysinбеген кен қалық massасы ортасында наданлықтан рајдаланған. Олар қуրғақшылықта жамаса артықмаш җавында олардын қылаған гыналар ышын һәм дин қызметшileri менен шеркев-мешит һаққында җетkilikli дәреҗеде қам җемегенlikleri ышын қудаж җиверген деп дијғанларды isendirip келген. Қуրғақшылық жамаса артықмаш җавған җавын тоқтасын деп қылаған дуыалар ышын, олар җарлы қалықтың соңғы руын, наын ықтыјарсыз алған.

Совет һыкувмети климаттын зыянлы қуылыслар менен гыресывди кен тырде һәм ынлар җолға қойды. Усы вақытта Волга бойындағы кishене дәрjalar plotinalar менен бөгеledi, җыраларда бәһарги сулар ирkiп қалынады, һәм усы бәгелген сулар менен қуրғақ атызлар сувоқарылады. Волгада plotina һәм электростанса қурылмақ. Elektr кысі сувды атызларға көтереди, сөјтип Волга бойындағы қуրғақшылықтын қаветерли тәsirine җек қойылады.

Совет Орта Азиясынн қуրғақ җерлерин сувоқарув ышын да кен тырде is җыргизилип атыр. Дәслепki вақытларда бир қары җерди җаплардын җәрдеми менен сувоқаратуын оғынларда, һәzirgi кyни ири қурылмалар—plotina һәм җаплар қурылаған: да-қылыз җөллер соннан сув алады һәм рахта атызларына айналады.

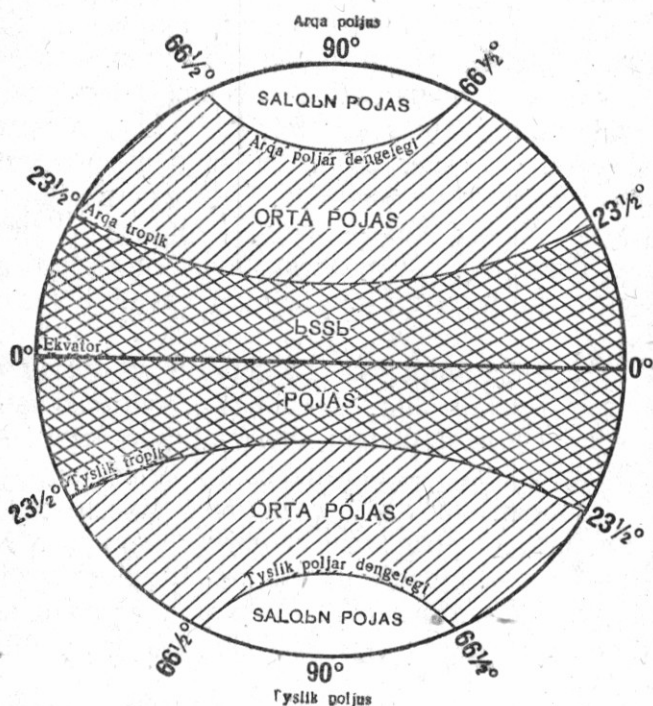
Басқа оғынларда ватпақлықларды қуртув һәм оларды пишенlikлерге, атызлықларға айналдырув isi кен тырде җыргизилип атыр. Усылардын гyllәни, қурғақ оғынларды ықаллырақ етув, артықмаш ықал оғынларды қурақарақ етув isi, климатты өзгертеди.

Җер җағынын җылы ројасларға бөлинуви.

Қујас айналасында һәрекет еткенде, җылдын қылы мәвсимлеринде, җердин қујас тәрепинен бир қылы җылытылмағанн җо-қарыда қарап өтип edик. Қујастын tik нurlары ијунде арқа жарымшарға, декаврде—tyslik жарымшарға тyседи. Сонлықтан бул жарымшарларда җыл мәвсимleri һәр қылы: ијун ајында бизде, арқа жарымшарда—җаз, ал tyslik жарымшарда—қыс; декаврде бизде—қыс, ал tyslik жарымшарда—җаз болады.

Қујас горизонт yстинде не қурақым җоқарырақ турса, ол сол қурақым кышlireк җылытады. Қујастын ең ысы нurlары қујас zenitte, јақниј қујас тап төведе турған мәһелде болады. Би-зиң җақларда қујас һеҗ вақытта да бундај авһалда болмајды.

Tek ekvatorada həm onun dögereginde qana qujas zenitte boladı: qujas nurları onda ayrıqşa qattı qızdıradı, onda temperatura dım çoqarı koteriledi. Taltystegi qujas ol orınlarda hər qasan çoqarı turadı həm pytkil ıl udajına onda ıssı boladı, temperaturada közge tyserlik özgeris, almasınuv bolmajdı. Bunda çerdin ıssı pojası jamaşa tropik pojası ornasaqan. Ol arqa həm tyslik tərəpten tropik dep atalatuqın $23\frac{1}{2}^{\circ}$ arqa həm tyslik kenliktegi paralleller menen şeklenedi.

28-syvret. Çer şarının klimatlıq pojasları.

ıssı pojastan arqa tərəpkə həm tyslik tərəpkə qarap qujas heş vaqıtta zenitte bolmajdı, sonın menen birge ol qıstın kyni həm çazdın kyni gorizont ystinen bıjıklığı hər qılı boladı. Sonlıqtan bunda temperatura ıssı pojastadıqı çoqarı bolmajdı həm ol ıl məvsimlerine qarap özgerip turadı. Bul — çerdin eki ortaşa pojasları. Arqa tropikten arqa qarap arqa ortaşa pojas, tyslik tropikten tyslikke qarap — tyslik ortaşa pojas çatadı. Bul pojaslar ıssı pojasın eki tərəpin voqlap, tropiklerden arqa həm tyslik kenlikin $66\frac{1}{2}^{\circ}$ ındaqı poljar dögeregine şekem sozıladı.

Poljusalarda, çerdin poljar dögerekleri menen şeklengen arqa həm tyslik oblastlarında eki salqın pojas, jamasa poljar pojaslar—arqa həm tyslik pojaslar var. Qujas bunda heş vaqıtta gorizont ystinen çoqar köterilmejdı, onın nurlar çerdı çaqsı ılıta almajdı. Bunda çazdın kyni de temperatura tömen voladı. Arqa Muz okeanı ıl udajına muz venen qarlanqan voladı; Tyslik poljus çeri—Antarktida da hər qaşan gidiman muz çavuv menen qarlanqan voladı. Poljar ellerindeki qujas avhalının özgeşeligi mınalardan ibarat: onda çaz aylarında qujas bir qanşa vaqıt gorizont astına heş batpajdı, tynde de, kyndiz de vırqulla çaqı volıp turadı, vraq onı kerisinşe, qıs aylarında qujas bir qanşa vaqıt pytkillej şırpajdı, ol vaqıtta poljar tyni volıp turadı, poljar dögereginde, qujas heş te batpajtuqın bir çazqı sutka həm bir qısqı sutka voladı. Poljusalarda bolsı jarym ıl kyn, jarym ıl poljar tyni voladı.

Maseleler. 1. Globustan həm jarymşar kartasınan tropiklerdi həm poljar dögereklerin kersetinız.

2. Dınja velimleriniq hər qajsısqı qandaj klimat pojaslarında çatadı?

3. SSSR qaj klimat pojaslarında çatadı?

Teniz həm kontinental klimatlar.

Tenizdin klimatqa täsiri ulla.

Suv həm çer qujas nurlarınan bir ten ılınıvajdı həm ılınıqannan kejin bir ten suvınvajdı. Biz dırja çaqasındaq qumın qujas nurlar astında qandaj ısı voluvın, sol-aq vaqıtta suvdın salqın voluvın, al keşke, kerisinşe, qujas batqannan kejin, qumın tez suvıuvın, al suvdın ele ılı halda qaluvın bilemiz. Sonın uşın da, qurı çerge qaraqanda, okean ystindeki hava çazdın kyni—salqınraq, qıstın kyni—ılıraq voladı.

Okean qasındaq orınlardı klimat, salqınşa kelgen çaz, həm ılı qıs menen ajrıladı: ondaj klimat teniz klimat dep ataladı. Okeannan uzaq, materik işinde çatqan orınlarda, kerisinşe çaz ısı, qıs salqın voladı:—ondaj klimat materik jamasa kontinental¹ klimat dep ataladı.

Teniz klimat kontinental klimattan ırallı voluv menen ajrıladı: çaqın okeannan kıp şamada puv keltiriledi, çavın-

¹ Kontinent—materik degen sözden alınqan.

şaşın kör tyesdi. Kontinental klimat, teniz klimatyna qaraqanda qurğraq volady.

SSSR Atlantik okeannan uzaqta, al Tынъş okeannan tavlar menen ajryloqan. Muzly Arqa Muz okeany az puvlanady hem SSSR klimatyn çumsarta almajdy. SSSR dyn klimat — kontinental klimat; biz özimizdin qysqy suvyq hem çazory ыssy kynlerimizdi bilemiz. Evropadan batys terepte bolqan atavqa ornasqan Anglijada, kerisinşe, teniz klimat: ыzoqarly, salqyn çaz, oqada suvyq bolmaqan çapvyrly qys volady.

Teniz aqyslary hem olardyñ klimatqa tæsiri.

Okeannyñ kör çerinde suvdyñ qatty aqys volyp qozqalatuqynyñ biz bilemiz. Uşy aqyslardan birevleri ekvatorдан, ыssy pojastan ortaşa hem salqyn pojaslara qarap aqady. Bul — çylly aqyslar; olar çylly suv alyp kelip, mañajynan ötker çerlerdi çyllytady. Mysaly, Atlantik okeanynda ekvatorдан **Golfstrim** çylly aqysy baslanady: ol Amerikanyn çaqalarynñ şyqyp, Atlantik okeanyñ kesip ötedi hem Evropanyñ batys hem arqa çaqalarynñ ötedi. Batys Evropanyñ klimat Arqa Amerikanyn salqyn aqyslar şajatuqyn şyqys belimlerine qaraqanda, (23-syvretti qarañyz), Golfstrimniñ arqasynda kör çylly volady.

Salqyn aqyslar salqyn poljar tenizlerinen keledi olar salqyn suv aqyzady. Olar menen birge poljar oblastlarynñ çyzip çyrgen gidiman muz tavlary alys çerlerge kiredi.

Mäseleler. 1. Atlantik okeanyñ çylly hem salqyn aqyslaryñ hem olardyñ qaj çerlerden aqyp ötetuqynyñ kartadan tavyñyz (23-syvretke qarañyz).

2. Jarымşar kartasynda "Golfstrimniñ vaqytn kersetiniz.

Klimatyn orynnyñ vijikligine vajlanys.

Okean betiniñ qaddinen oryn ne quraqym vijigrek çatsa, onyn klimat sol quraqym salqynraq volady. Bijik tavlarda, hette ыssy pojasta da mængilik qar çatady. Sovetler Sojuzynyñ Afoqanystan hem Qytaj menen şekarasında, Taçik SSR ыnda, **Pamir** tav eli ornasqan. Onyn çazyqtavynyñ vijikligi okean betiniñ qaddinen şama menen 4000 m, al çazyqtavdyñ ystinde vijik tavlar var. Pamir SSSR dyn tysliginde, arqa kenliktiñ 38° ыnda ornasqan, braq vuqan qaramastan, Pamirdin qys arqanyñ qysındaj qatty volady: suvyq 50° qa

çetedi. Çaz ajındaqı qujas nurı ıssı voladı, braq çer betin çılıtatuqın qujas nurların çılısın tavdın sijrek mēdir havas az irikken severli, qujas qanşa qızdırır tursa da, çer tez suvıpadı; çer betine tıjgen hava da suvıpadı: sonıqtan çazqı tınlerde bunda temperatura 0° qa şekem tısedı.

Tav çonların klimatqa tāsiri.

Bijik tav çonlar klimatqa ylıken tāsir etedi. Tavlar bijik dijval volır kōteriledi hēm tavlardıñ eki betkejinde klimatlar hēr qıjlı oblastlar voluvı mımkin.

Egerde çon teniz çaqasına sozılır ornasqan bolsa, ol tenizden samal ajdaqan ıqaldı irkedi. Çavın tek tavdın bir betkejine, tenizge qaraqan çaqına çavadı, al ekinşi betkejinde klimat bir mınşa qurqıq voladı. Mısal, biziñ Kavkazda Sovetler Sojuzın en ıqal, en çavınlı oblast var; ol Zakavkazıada Qara tenizdın çaqalarında ornasqan. Qara tenizden esetuqın batıs samalları, bul çerge kōr ıqal alır keledi, tavlar ıqaldı irkip, ol Kavkazdın batıs vōlimine mol çavın volır çavadı. Braq Kavkazdın şıqs vōliminin klimatı qurqıq voladı: batısqa qaraqanda, onda çavın 10—12 ese kemrek çavadı.

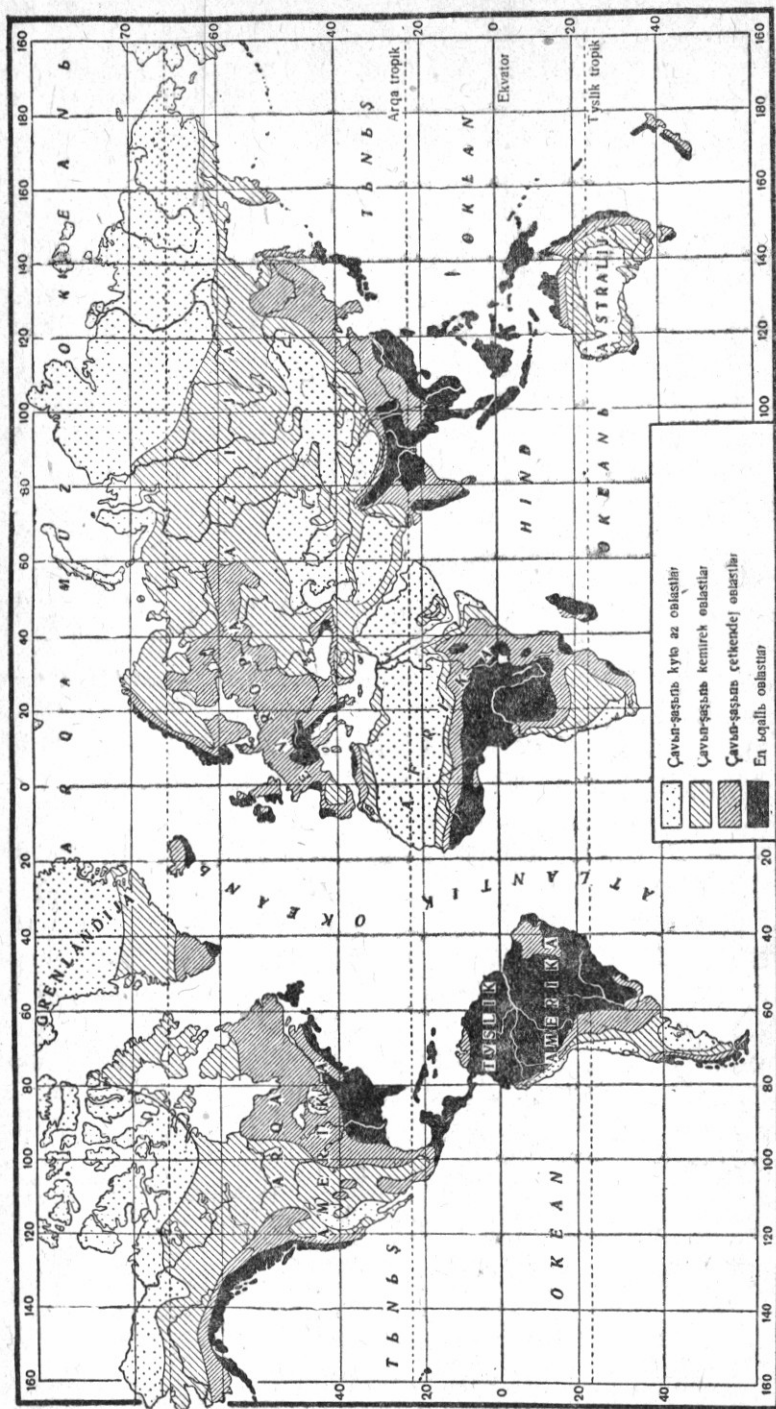
Batıstan şıqsqa qarap tartılqan tav çonların qıjalarında — tyslik hēm arqasında — klimat hēr qıjlı. Salqın samallar tav arqalı öte almaqanlıqtan, tavdın bir betkejinin klimatı, ekinşisinen salqınraq voladı. Qara tenizde arqadan Qrım jarımatav alqaraq şıqr turadı. Onın tyslik çaqasın vōjlar bijik volmaqan Qrım tavları tartılqan. Bul tavlardan tyslikterek eni bir neşe kilometr vōlqan çinişke çer polosası var; bunıñ „Qrımın tyslik çaqası“ dep atalatuqın çer ekenligin biz bilemiz.

Bunda klimat çılı — hētte dekabır ajında da hava çılı. Tek gejpıra qana qattı emes suvqlar volır turadı, çer betin qar vaspajdı, aqıqlardıñ kōbisi qıs vōj kōk çapraqları menen vезenip turadı.

Usı vaqıttın özinde, bul çerden 20—30 km arqadaraq, tavlardıñ ekinşi betkejinde — qar çavır qattı suvqlar, tytegen hēm ızqırq voranlar volır turatuqın salqın qarlı qıs tısedı.

Çer şarında çavın-şasın vōlinyvi.

Çer şarın hēr qıjlı vōlimlerinde hēr qıjlı şamada çavın-şasın tısedı. Tropic rojasında olar kōbrek voladı: bun-

29-сурет. Дуняның җаыг-җаып картасы.

da — temperatura çoxar, puvlanuv kışli həm çavınlar kər volad. Tropik rojasının gejbir orınlarında gyllən çıl voyna çavın çavadı; basqa orınlarında bolsa, çıdın çavırıl məv-simi qur məvsim menen almasınad; səjtir, onda çıl məv-simlerinin almasınuv volad, braq temperatura çıl voyna çoxar halda volad.

Ortaşa rojasta çavın-şavın teniz klimatlı oblastlarqa kər tısedı. Materiklerdin işinde, tenizlerden alısta, çavın-şavın az volad.

Salqın rojaslarda temperatura təmen bolanlıqtan puvla-nuv kem həm çavın-şavın da kem volad.

Çer şarının ıqallı okean samalları etpejtuqın gejbira orınlarında, çavın kytə sıjrek çavatuqın qur oblastlar var. Bir neşe çıl voyna bir tamş çavın tamvajdı. Bunday orın-lar şöl dep ataladı.

Şölde kontinental klimat, onda aspan hər qaşan ajaz, vult-sız volad, qujas qattı qızdırır turadı, kundiz ıssı volad, al qujas batqannan kejin çer tez suvnadı həm tın suvıq, hətte qıravlı da volad.

Maseleler. 1. Eñ ıqal həm eñ qırqıq oblastlarda çavın-şavın kartasınan tavıqız. Sol orınlarda jarımşar kartasınan kersetiniz.

2. SSSR dın qaj çerinde eñ kər çavın-şavın volad, qaj çerinde eñ az çavın-şavın volad?

VII. ÇER ŞARBNYN TOPRAQ-ƏSIMLIK POJASLAR.

Topraq həm əsimlik pojalarının dorevi ne nəsege vajlanıslı?

Topraqın dorevine klimat ulla təsir qıladı. Hər qıjlı temperatura bolqanda həm ıqallıqın doreçesi hər qıjlı bolqanda topraqta əsimlik qaldıqlarının şıyvi hər qıjlı boladı. Sonlıqtan hər qıjlı klimat oblastlarda hər qıjlı topraq dorejdi.

Əsimlikin tirşiligi klimatqa vajlanqan. Belgili bir temperatura həm belgili bir muqdarla ıqal bolqanda qana tuqm əsir şıqadı, əsimlik əsedi həm tojnadı. Əsimliklerin bir qıjlısı ılını çaqı koredi, bir qıjlısı tōmen temperaturaqa qolajlanqan boladı. Əsimliklerin gejparalar tek ızqarlı, batraq orınlarda qana əse aladı, al basqa çaqdajlarda həlek boladı, gejparalar bolsa qurqaq şellerde əsedi. Bra q pytkillej suv bolmaqanda heş bir əsimlik tirşilik ete almajdı.

Səjtir, qıjlı klimatlarda çerdin qıjlı topraq həm qıjlı əsimlik pojalar var.

Poljar oblastlar.

Çer şarının en salqın ornı Arqa həm Tyslik poljusların qasında boladı. Bunda ızqarlı qıs ızın boladı, qujas bir neşə aj udajına gorizont ystinen kōrinbejdi. Qujas bir neşə aj toqtavsız çaqılap turqan çaz ajlarında da suvıq boladı, qujas özini qıjsıq nurlar menen çerdin betin çaqı ılıtpajdı.

Muz venen çavlıqan Arqa Muz tenizi Arqa poljus dōegereginde boladı.

Muz okean atavlarında çazdın kyni tek bir az çerlerde az vaqtqa qana qar erijdi, həm anda-sanda çasıl mōk kōrinedi. Okean muz ystinde arqanın iri çırtqış — aq ajuv çyredi, suvdan muz ystine teniz hajvanlar — mōç, tjulenler

şəqad. Bul həjvanlardə avlav həm vələq avlav menen bunda poljar atavlarınyñ az san qalq tırşilik etedi.

Köp səxatşylar Arqa poljusqa çetyvge tırsqan. Braq Arqa poljust qorşar alqan nəhan muz dalalar, poljusqa varuvqa ylken irkiniş çasad. Köp səxatşylar poljusqa çetyvge çapny ortaqa saldı, tek 1909-çyl birinşi çola amerika səxatşyl Piri poljusqa çete aladı. Bunnan kejin Norvegija poljarnigi Amundsen diriçavlgə minip poljusqa uşır bardı.

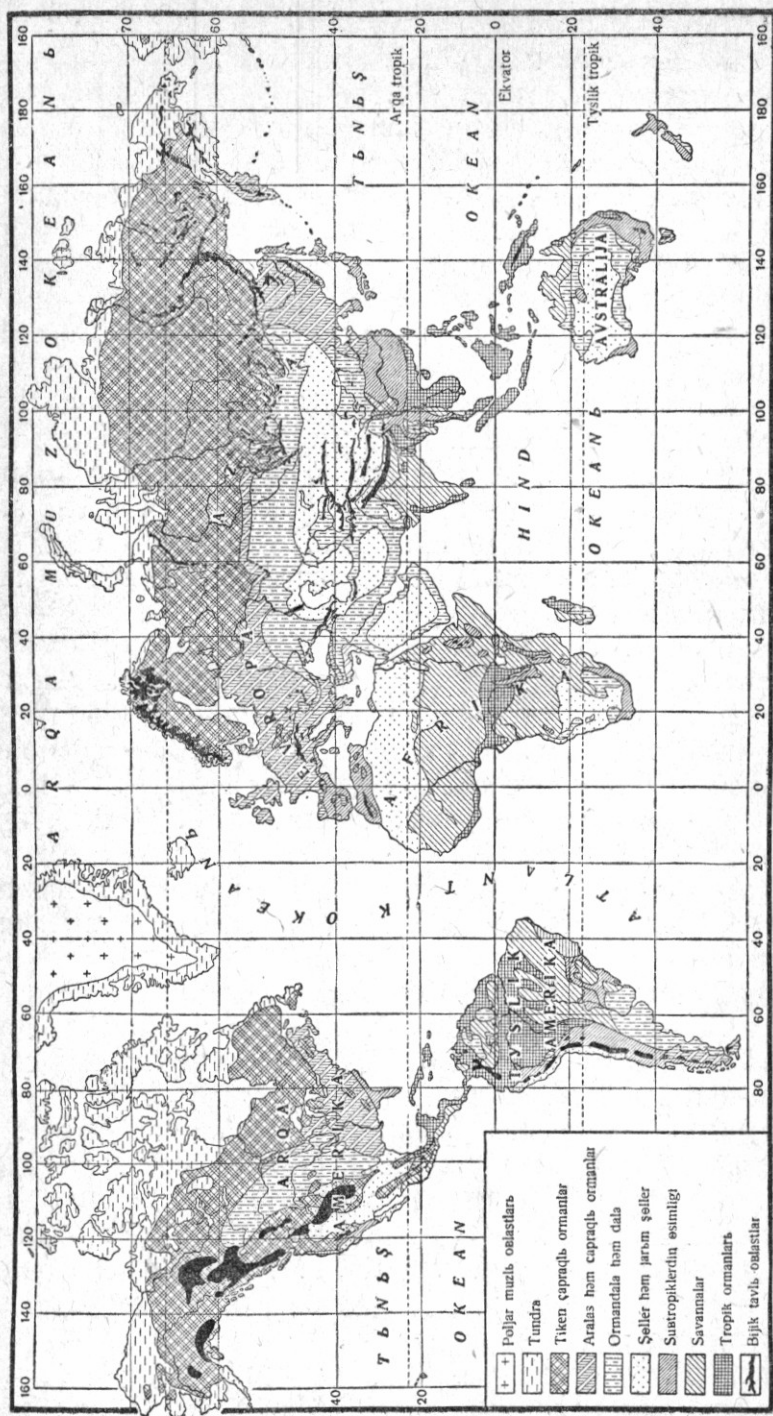
Kommunist partijasə həm Sovet hykymeti poljar oblastlarıny yjrenyvge həm qolqa aluvqa köp kevil vəledi. Muz okeannıy çaqalarəna, həm onıy atavlarına köp poljar stansalarə salınqan, bunda qslavşylar hava ırajny serlejdı həm muzlardıy ahvalny yjrenedi. Hava ırajny ilmiy tijkarda aldan ajtır verıv uşny həm Muz okeanı voynşə Sovet Sojuznyny gılləy arqa çaqalarə voyndaqı Arqa teniz çolny qolqa aluv uşny bul istin əhmijeti oqada ylken. Həzir Arqa teniz çol qolqa alınyr, həm onlaqan paroxodlar şıqıstan batısqə həm batıstan şıqısqə onı ötip çyzedi.

Başnda O. Jü. Şmidt turqan biziñ sovet poljuşylar 1937-çyl dınyada mısaly bolmaqan ulla is isledi. Olar tört samoletqa otırr Arqa poljusqa uşır varır, muzdıy ystine qondı həm onda tört er çyrekli qslavşylardı.—Papanindi həm onıy çoldaslarıny qaldırr ketti, olar Arqa poljus rajonlarında ulla əhmijetli ilmiy tekseryvler çyrgizdi. Çyzip çyrgen señ muz ystinde toqıy aj şamasə volır həm usı muzlar menen birge eki mny kilometrden artıq çoldı ötkən, bul tört erdi 1938-çıldıy 19-fevralında biziñ muzbuzoıyş kemeler muz ystinen aldı.

Arqa poljus arqaly SSSR dan Arqa Amerikaqa eñ qısqə hava çolı ötedi. Sol 1937-çıldıy çazında çyrekli sovet uşuvşylar Moskvadan Amerika Qurama Ştatlarına heş qajda toqtamastan Arqa poljus ysti menen uşır bardı.

Tyslik poljus qasında ylken çer—Antarktida çatadı. Ol qalın qatlamdaqı mənqilik qar həm muz venen çavıloqan. Bunda tek çazdıy kyni qaj bir çerlerde qana qar erijdi həm qar astınan mək həm lışajniklerdiñ sijrek daqlarə bolqan tas qıjamajlarə kərinedi. Sol vaqıtta Antarktidaqa usrajtuqny quslar—pingvinler keledi, al dögerektegi tenizlerde köp kitler həm teniz həjvanlarə pajda boladı.

Antarktidada qonıy basqan qalq çoq, braq çazdıy kyni bunda añ avlav uşny köp kəsip kemeleri keledi, al gejpəra Antarktidada ilmiy ekspeditsijalar qslajdı.

30-syvret. Dynjanın  simlik kartas .

Məsələlər. 1. Globustan həm jəymşar kartasınan Arqa Muz okeanın kərsətiniz həm onun iri atavların ajır veriniz.

2. Globustan Arqa poljus arqalı Moskvadan AQS qa uşqan baqıttı kərsətiniz.

Tundra.

Evropanın, Azianın həm Arqa Amerikanın arqa şetlerinde tundra pojası var. Bunda çerdin kytə tereñ muqdarı toñ voladı. Qısqı çaz işinde ol tek 0,5—1 m qana erijdi, al onnan tereñrekte çer çazdın kyni de, qıstın kyni de toñ volır çatadı; bul—məngilik toñlıq. Toñ topraqqa suv

31-syvret. Tundra.

sine almadı, ol çer vətine çıjnaıır vıtraqlıq həm kişkene köller dərətedi.

Tundrada aqaş öse almadı—bunda tek majda ősimlikler qana ősedi; tundrada orman volmadı həm mək, lışajnik degen ősimlikler menen qarlanqan voladı. Lışajniklərdin bir tyri volqan jagel degen ősimlik, tundrada tirşilik etetuqın arqa suvının mazalı avqatı volır sanaladı. Tundrada ljutik, nezabudka degen gylli ősimlikler duvşakerlesedi, kljuk-va, narat çijdegi həm moroşka kər voladı.

Tundrada çerge çavısr, çajıır çatatuqın putatərizli kelte vojı poljar qajıı həm talı ősedi.

Tundra vatpaqlarına həm köllerinə çazdın kyni uşır ke-
letuqın: yjrex, qaz, aq quvoqa usaqan kytə kəp quslar uja-
lajdı. Bunda tek kytə azlar qana, qar rəninde bolqan aq
poljar tavıq (kuropatka) menen çırtqış poljar ykisi qana
qıslajdı. Olardı, qamrıjqan qalın çynli poljar tylkisi—pesets
avljadı. Jagel əskən çerlerde arqa suvınları çajılr çyredi;
olar çavajı tyrdə duvsakerlesedi, braq olardı tundra qalqı
kəp ərşitedi.

32-syvret. Çegir qojılqan suvın.

Tundra qalqı uşır suvın asravdın kytə ylkən əhmijeti
var. Suvın terisi menen olar çajlarınlı təbesin çavadı, suvın
terisinen ystlerine həm ajaqlarına kijim tigatedi. Suvınlı eti
olarqa azyq voladı. Olar suvındı şanaqa çegedi, çazı-qısbı
suvın çegilgen şanalar menen tundrada kəşir çyredi.

Tundranı tyslik şekarası poljar dögeregi çanpnan ətədi,
braq hər çerde de onı menen duslaspajdı: arqa-batıs Evro-
pada, mısaly, Kolskij jarmatavlarında, Golfstrim çıllı aqı-
sınlı təsiri menen tundra poljar dögereginen arqa çaqqa
qarar uzaqqa tartıladı, Azija həm Arqa Amerikada bolsa,
kerisinşe, kəp oğnlarda ol poljar dögereginen bir qanşa tys-
likke qarar sozıladı.

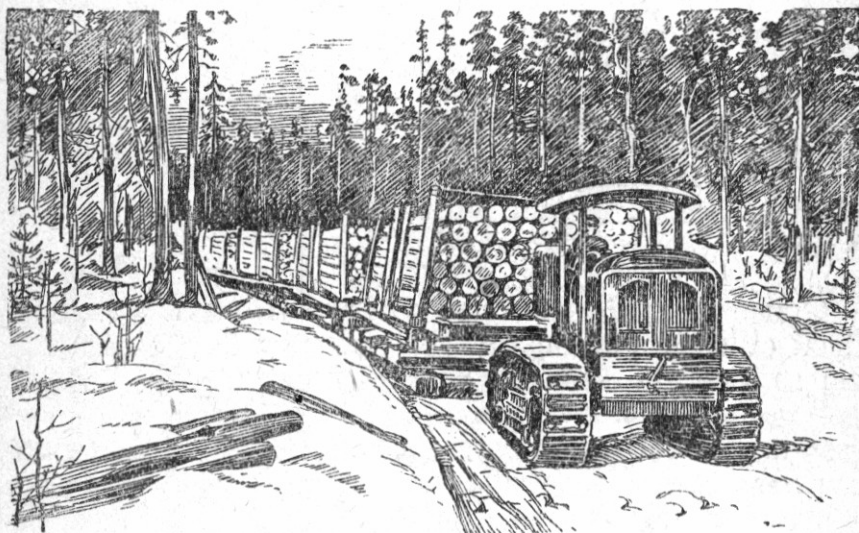
Məsələlər. 1. Kartadan tundra polosasını tapınız (30-syvret);
uşa polosasını jəyməşər kartasından kərsətiniz.

2. Tundra polosasının klimati sizin klimatinizdən nə mənən
ajrılady?

3. Tundranın əsımligi həm həjvanlar dynjası qandaj?

Orman polosası.

Evropa, Azija həm Arqa Amerikadaş tundradan tyslik
tərepterek bolğan ylkən kənisliliklər orman mənən qaplanğan.
Tonlşq — bunda tek arqa tərepte qana, həm kytə terende
duvsakerlesedi həm aqas əsyvge kesent keltirmejdi.

33-syvret. Traktor mənən aqas tasuv.

Orman polosasının klimati, tundranikine qaraqanda ыллы-
raq: бул җердин топрақы podzollı bolady. Topraqтын
ystingi җуқа qatlamы qararaq rənde volыp, onың qarasirigi көp
bolmajdy; onың astыnda untərizli, ygitilip turatuqын kyltərizli
həm podzol dep atalatuqын qatlam җatady. Topraqqa sinetu-
qын suv, ondaqы erіtuqын vəҗlerdin gyllənin — əsimlikler
toжыnuv usың kerekli bolğan duzlardy alыp ketedi. Sonlыqtan
podzol topraq көp zырəhatly bolmajdy, həm tek җaqсылap də-
rislegende qana җaqсы zырəhat beredi.

Orman polosasının arqa bəlimi, Sibirdə tajga dep ata-
latuqын tikenli orman mənən qaplanğan. Tajgada orman җыrt-
qыslarы — ajuv, tylki, buqыlar көp; aqasтын basыnda tijin qar-

qır çyredi, bahalı terili buloyn həm basqa majda çyrtqyşlar duvşakerlesedi. Uşylardy avlav sibir tajgasynda kyneltetuqyn qalyqlardyñ tıjkarqy kəsibi volyp sanalady.

Tikenli ormanlardan tyslik tärepterek, çenede çyllıraq klimatta, tikenli orman menen çapraqly aqaşlar aralas birge ösetuqyn aralas orman var.

Taqyda tyslikterek çalpaq çapraqly aqaşlar ösetuqyn çapraqly ormanlar var (emen, çöke h. v.).

Orman kytə bahalı material volyp, ormanly çerlerde orman qoçalıqy qurıladı.

Orman polosasynda dijqanşylyq ta ken tyrde ravaçlandı.

Mäseleler. 1. Kartadan (30-syvret) orman polosasyñ tavyñyz; bul polosany jarymşar kartasyñan tavyñyz.

2. Orman polosasyñyñ topraqy qandaj volady?

3. Orman polosasyñyñ arqa belymi tyslik belyminen ne menen ajryladı?

4. Ormanda qandaj hajvanlar tirşilik etedi?

Dala.

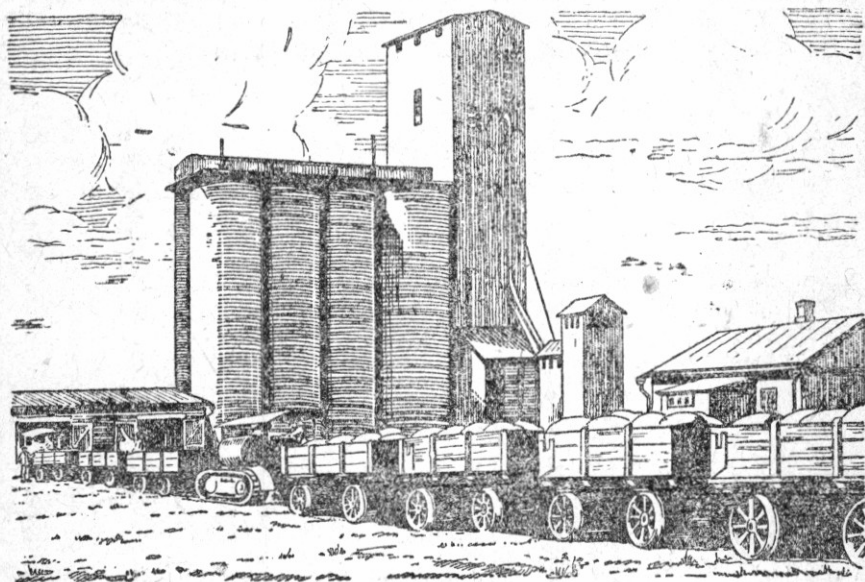
Ormannan tyslik tärepterek dala polosasy var. Bunda klimat çyllıraq: qyşy qyşqa həm çumsaq volady, çazy uzaq həm ıssy volady. Dala topraqynda qaraşirik көр çyjnalady, ol topraqyñ qalyñ qatlamyn qara ränge vojar turady; bundaj topraqy qara topraq dep atajdy. Çyllı klimatta ыqaldың puvlanıvy kyşlirek volady; orman polosasyña qaraqanda, topraq qurıraq volady; ondaqy ösimlik uşyn toqlıqly duzlar-дың gyllenip suv çıvyр алып ketpejdi, sonlyqtan qarator-raq çoqary daxıllı volady.

Bəharda dala, gilem tösегendej volyp, çasy şөp penen çavıladı; çazdyñ aqyғына çaqyn şөp quvrajdy həm sarqajady. Dalada aqaş көrinbejdi, tek dərja çaqalarь həm çыra vojlarynda qana çapraqly aqaşlardyñ kişilev toqajy volady.

Qaratorpaqlы dalalarqa ösimlik uşyn çetkilikli däreçede çavyn-şaşyn çavady. Tyslik tärepte çavynnyñ muqdarь kemijdi. Dala qurь volady.

Qurь dalalardyñ ösimligi az volady: көк şөp орнына onda sijrek volyp sur çıvsan өседi. Bundaqy topraqyñ qaraşirigi az volady, ol qara rənde bolmaj, qoңыр jamasa gyren rənde volady. Bul topraq qurь bolqanlyqtan dijqanşylyq uşyn ele az pajdalanıladı; qoldan suvqarьp qana zyрəhat alıuvqa volady.

Dalalarda, şəpətli tuqumları həm tamları menen toyna-tuqun, majda hajvanlar—kemiruvşilerden bolqan sarşunaq həm suvır tışqanlar taqı sondaylar həm qurt-qumrışqalardan—atız zıjankesleri—saranşa, şegirtke kör.

34-syvret. İri sovxozda qəlle elevator.

Evropa həm Arqa Amerikadaqı dalalardıñ kəbisi syrilgen həm vıjday egilgen; Azıjanıñ kən ulla kənşliklerinde ele qol həm plug tıjmegən dalalar saqlanqan. Tyslik Amerikanıñ ortaşa poıjastaqı tyslik bəliminde dala kör.

Məseleler. 1. Kartadan dala polosaların tavyñız (30-syvret); onı jarıñışar kartasınan kərsetiniz.

2. Orman polosası klimatınan dala polosasının klimatı ne menen ajrıladı?

3. Dala polosasının topraqı, esimligi həm hajvanlar qanday?

Şeller.

Şerdin en qurı, çavın kytə sıjrek çavatuqın oblastların-da şeller dərejdi. Bunda hava qurı, aspan vultsyz, qıjas qattı qızdıradı, kyndiz şelde kytə ıssı voladı (60°). Braqtynde çer dım suvınadı, hətte qırav da tysip qaladı. Suvıq penen çılınır usılayınşa almasıñır turuvı arqasında taslar vatıladı həm majda qumtaslarqa ajnaladı. Samal olardı bir

orьnnan ekinşi orьnqa cыьstьradь hэм varxan qыьp yjir qojadь.

Şeldin ɵsimligi az voladь; onda ara-tura cəpraq orьnya tikenleri voləan hэм tamьrь terenge ketken kişkene putalar duvşakerlesedi. Bul tikenli ɵsimlikler şel hajvanь tyjege azyq voladь, tyje işpej-cəmej bir neşе kьn aşьqqa şьdajdь hэм sonьqtan tyje şellerde cыruv uşьn tapьrmajtuoьn cəqş hajvan.

Egerde şelde bulaq, jamasa şel arqalь aqqan dərja duvşakerlesse, suv qasьnda oazis dep atalatuьn orьnlar dɵrejdі. Bunda ɵsimlik ɵsedi, adam ɵziniң turaq cəjьn hэм atьzlardь usь orьnlarqə quradь.

35-syvret. Şelde varxanlar arasьnda karvan.

Cer cыzindegi eң keң hэм eң ыssь şel — Arqa Afrika-daqь **Saxara** şeli. Şeller Azija jarьmatavь — Aravijanь hэм Avstralijanь işki oblastlarьn da aladь. Bul — ыssь pojastьn şelləri.

Qalqan şeller orta pojasta cəjlasqan; olardьn klimatь da qurь, braq ыssь cəzdan kejin suvьq, hətte ьzəqarlь qьs baslanadь. Oraj Azijada, ortaşə pojasta keң şel var, bul — **Gobi** şeli. Sovet Sojuzьndaqь ylken şeller, onьn Orta Azija vėliminde, Aral teniziniң qəptalьndaqь **Qara-Qum** hэм **Qьzyl-Qum** şelləri.

- Məsələlər.** 1. Uşş vələkte atlarş atalqan şəllərđ kartadan (30-syvret) tavıñız; olarđ jarıñşar kartasınan kərsetiniz.
2. Saxara, Gobi şəlleri qajsş klimat rojaslarında ornasqan?
 3. Şəl əsimliginiñ özgeşeligi qandaj?
 4. Oazis dep ne ataladı?

Podtropik oblastş.

Ortaşa rojaslarđñ tropikke çaqrñ vəlimlerinde suvşq qşs volmajdı. Bul orınlardñ əsimligi mənđi čası əsimlik, jaqnıj qşs kyni çapraqlarñ qujmajtuqñ aqaşlar voladı. Podtropik oblast Evropanıñ tyslik jarımatavlarında, Qrım-

36-syvret. Kavkazda Batumi qaptalındaqş şaj plantatsijasş.

pnı tyslik çaqrasında, Kavkazda, tyslik-şşoşs Azijada, Arqa Amerikanıñ tyslik vəliminde ornasqan.

Podtropik oblastlardñ klimatş vaq əsiryvge qolajş voladı. Bunda çyzım həm alma, naktiñ çaqsş sortlarş əsedi. Bul oblastlarda şaj, paxta, gyrişke usaqan qımbatş əsimlikler de əsiriledi.

- Məsələlər.** 1. Podtropik oblastş kartadan tavıñız (30-syvret).
2. Podtropik oblastşñ klimatş ne menen şratlanadı?
 3. Podtropik oblastşñ əsimligi qandaj?

Tropik oblastlar.

Tropik pojasında qızıl rəndegi topraq — qızıl topraq derejdi. Onda (qızıl topraqta) qaraşırık az, braq duz көр boladı; sonlıqtan qızıltopraq çoqarь daxılıь boladı.

Сы воьна çavьn көр çavьr turatuqьn, ekvator qasьnda gidiman tropik orman өsimligi өsedі. Ol mөngi çasyl

aqaşlardan ibarat (hər qьylь palma aqaşlarь hөm basqalar); bundaqlь aqaşlar oqada vijik boladı, olardьn turqьna çuvan savaqlь şьrmavьq lijan oralьp өsedі. Aqaş vasьnda majьmьllar tirşilik etedі; vunda aşьq qьzyl hөm çasyl çьnli tutьquslar uşьr çьredі.

Tropik pojasьnьn, çьldьn çavьnьlь mөvsimi qurь mөvsim menen almasьnatuqьn vasqa oьnlarьnda, tropik dalalarь — savannalar boladı. Savannanь vijik, adam voьndaj, şөp qarlaydь; vunda anda-sanda, jamasa kişkene topar volьp aqaşlar өsedі. Çьldьn qurь mөvsiminde şөp quvrajdь, aqaş çapraqьn төgedі, hajvanlardьn geьparalarь tereь uьььoqa ketedі.

Savannalarda şөp çevşі hajvanlar ajььqsa көр: vunda antilop, өgiz, tarqьl zevr padalarь çajьlьp çьredі; vunda uzьn voьlь çiraf aqaşlardan өzine aзыq alьp çejdi. Savannalar menen şөllerdin arasьndaqlь şekte еn iri qus — straus hөm еn iri çьrtqьş — arьslan tirşilik etedі; savannada hөm orman eteklerinde pil de tirşilik etedі.

Tropik ellerde, plantatsijalarda, kьtө bahalı zatlardan sanalqan — kofe, kakao, şaj, xinin aqaşlarь hөm kauşuk alьnatuqьn aqaşlar өrşitiledі.

37-syvret. Tropik orman.

Məsələlər. 1. Tropik ormanlarda həm savannalarda kartadan tavyңыз (30-syvret). Olar dунjаның qaj bəlimlerinde var? Jarымşar kartasyнан usы oblastlarda kersetiniz.

2. Bizin ormanlardan tropik ormanlar ne menen ajyлады?

3. Tropik ormanlaryның oblastlar savannalardan klimatъ voжьна ne menen ajyлады?

4. Tropik ormanlarda həm savannalarda qandaj hajvanlar turady?

VIII. ÇER ŞARBNYN QALQB.

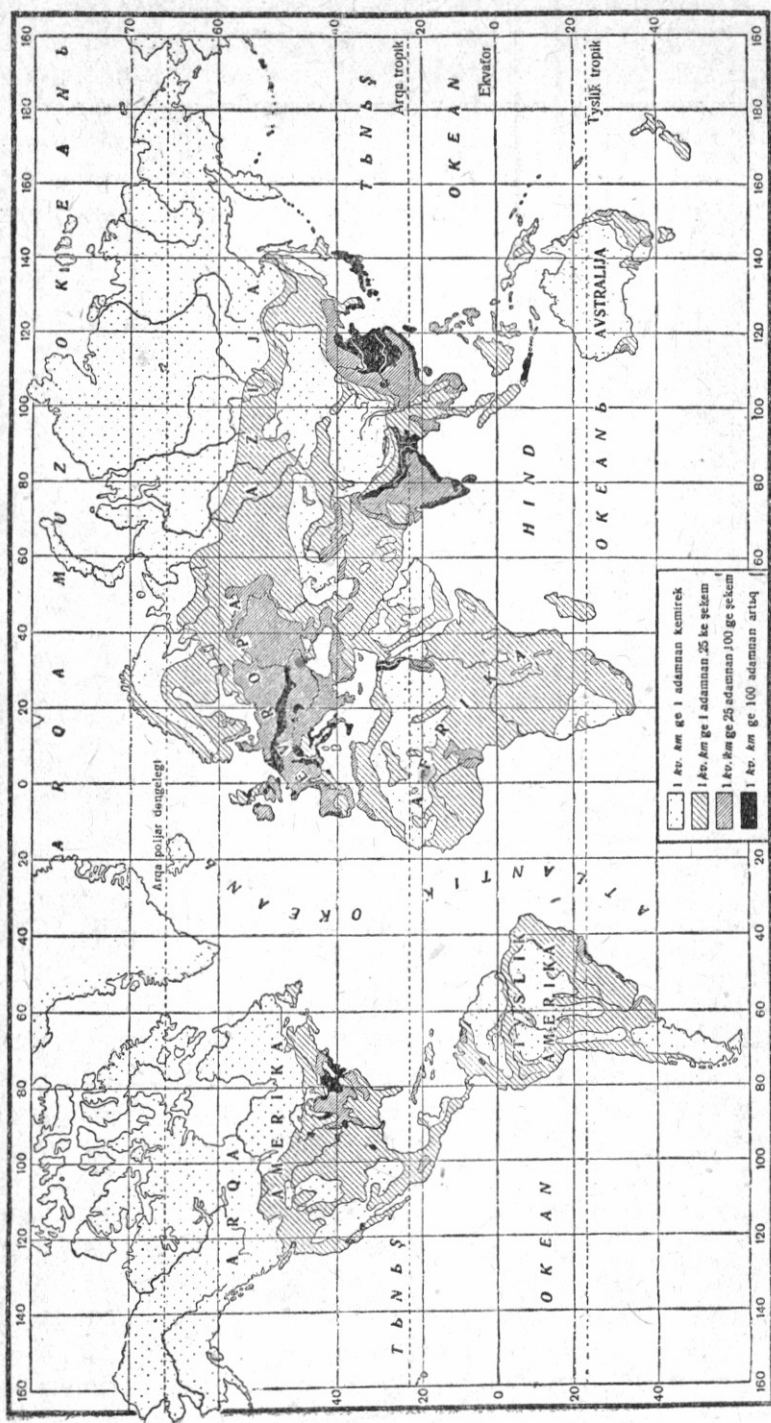
Qalbytn sanь hэм tьqьzlyqь.

Adam balasь tэvijattь эzine baqьndьra aladь. Ol oqan tэvijat nьzamlarьn yjrenyv hэм islep ььoqaruv qurallarьn qolanuv arqasьnda erisedi.

Adam gyllen çer şarьna taralьp ornasqan. Ol ьssь ellerde de, ortaşalarda da, hэм poljar ellerde de turadь.

Qoçalьqьtn, ilimniң hэм texnikanьn ыsyvine qarap, adam çaңa vajьqlar aşьp, tэvijattan көbirek pajdalana varadь. SSSR da tэvijat kyşinen pajdalanuv sotsializmnin çenyvi arqasьnda әdetten tьs gyllevge çetisti. Çer эzezin tekseryv, suv kyşinen pajdalanuv, çaңa rajonlardь эzlestiryv, arqada dijqaңьlyqь en çajdyruv t. t.—usьlardьn gyllәni vizin elde ken tyrde ravaçlanadь. Mьsalь, Kolskij jarьmatavьndaqь, patşa zamanьnda patşa hykьvmeti tәrepinen ezilip kelgen saamlar—mejrimtsiz tэvijat işinde, avşьlyq, valьqşьlyq hэм suvьn asravşьlyq penen эzlerinin turmьslarьn әren-pәren qana saqlap keletuqьn hэм эz çeriniң эzeгинdegi vajьlyq haqqьnda heş nәrse bilmejtьuqьn edi. Mine hәzir sovet bilim pazlarь jarьmatav tavlarynda kytә bahalь fosforь dәris hasьl volatuqьn apatit mineralь çataqlarьn izlep tapьtь. Apatit tavьlqan orьnqа sovet hykьvmeti Kirovsk sotsialistlik qalasьn saldь; dijqaңьlyqьtn ajьm çollarь qollanьldь hэм ajььqşa usьllar arqasьnda bunda hәzirgi kynde qәlle egiledi hэм ovoşlar әsiriledi. Bir qaңsa ьlaçlar qollanuv arqasьnda saamlardьn qoçalьqlarь hэм mәdenijatlarь alqа varadь. Burьnqь vaqьtta qoңьs basuvqа qolajsьz kraj usь kyni эzine kytә көp muqьdarda qь adamdь tartьtь.

Usьlajьnşa, viz çanadan-çaңa territorijalardь эzlestire barьmьz. Arqа Muz okeanьndaqь patşa zamanьnda pytkillej adam turmajtuqьn Novosibir atavlarь, Vrangel atavь hэм Arqа Çer atavь, sovet hykьvmetiniң Arqа tәrepti эzlestiryvdegi planь isі arqasьnda, sovet izertlevşileriniң batьrşьlyqь hэм birinşi көşip kelip qoңьs basuvşьlardьn arqasьnda, hәzir qalьq turatuqьn orьnlar volьp varatьr, Arqа Muz okeanь

38-сурет. Қалық тығыздығының жер ызылік картасы.

atavların özlestiriv vizin elge həm pytkil dınjaqa kytə ullı pajda keltiredi. Qalıq tıqız çajlasqan ortaşa kenliktegi hava ırajnıñ özgerivine ullı təsir etetuqın poljar ellerinin klimatı, usıajınşa yjreniledi. Bul atavlarda muzlardıñ çaqdaj haqqında, al solaj bolsa arqa teniz çollarıñnıñ çaqdaj haqqında məlimet veretuqın stansalar qurılqan. Atavlar mamıq terili hajvanlarqa həm teniz hajvanlarına vaj, bulardı kəşip kelyvşiler avlajdı.

Nəhan muzlar menen çavılqan muz şəlleri—Antarktıda menen Grenlandıjanıñ oraj vəlimi çer şarındaqı ele qalıq çajlasraqan ullı muqdarkaqı oblastlar volıp sanaladı.

Çer şarındaqı qurıñnıñ uluvma majdanı 149 mln. *kv. km* ge ten, al qalıq çajlasqan qurı çerdin majdanı 136 mln. *kv. km* ge ten.

Çer şarındaqı qalıq dınja vəlimleri vıjınşa tēmendegışe çajlasqan:

Azija	44 mln. <i>kv. km</i> ge	1130 mln. kişi.
Evropa	10 " " " "	500 " "
Amerika	43 " " " "	250 " "
Afrika	30 " " " "	150 " "
Tıpnış okean atavları	9 " " " "	10 " "

Keltirilgen tablitsadan, qalıqtıñ kəp muqdarı Azija menen Evropada toplanqanlıqı kərinedi. Bul, Azijada, təviji çaqdaj turmıš uşın qolajlı oblastlarda, kytə gene zamanda aq qoçalıq turmıš ravaçlanqan iri məmleketler doregenlikten usıajınşa volqan.

Kəp muqdarkaqı ravoşı kışın kerek qılatsuqın kapitalistik qoçalıq ravaç aluv menen Evropadaqı qalıq əsirise XIX-əsirde kəbeje basladı.

Arqa Amerikanıñ şıqı vəliminde, Amerika Qurama Ştatlarıñnıñ qoçalıq ravaçlanuv arqasında, onda da qalıq kəp toplanqan.

Ellerdegi qalıqtıñ az-kəpligi, olarda qalıqtıñ ortaşa tıqızlıqı menen belgilenedi. Bul tēmendegışe esaplanıladı: qalıq sanı el territorijasıñnıñ kvadrat kilometri sanına vəlinedi. 1 *kv. km* ge tuvrı kelgen ortaşa tıqızlıq usıajınşa hasıl voladı.

Çer şarın qurı çerde turatsuqın qalqıñnıñ ortaşa tıqızlıqı 1 *kv. km* ge 14,5 adam tuvrı keledi. Qalqı kytə tıqız volqan orınlarda, mısaly, Anglijanıñ sanahat rajonlarında, 1 *kv. km* ge 600 adam tuvrı keledi. Qalıq az qonıš vasqan

ellerde, mьsalь şəllerde, tundrada, kerisinşə, ol orьnlarda kyn etyvşı bir kisige 20 *kv. km* həm onnan da artьq tuvrь keledi.

Məsele. Qalqь eң tьqьz bolqan oblastlardь kartadan (38-syvret) tavyqьz. Olar dьnjanyң qajsь bəlimlerinde jamasa qajsь atav-larda (olardьң şьqьs, arqa, arqa-batьs yleslerinde me)?

Qalьqtьn artuvь.

Əlyv sanьna qaraqanda tuvuv sanь arta barqanlьqtan, ər şarьnyң qalqь uluvma alqanda ыл sajn arta beredi. Bul artuv, 1000 adamqə 1 adam şamasьnda volьp turadь.

Ajьm ellerde qalьqtьn artuvь, jamasa kemyvı, ərmiyetlik həm sьjasь ərədajoə vajlanьslь.

Mьsalь, qalqь faşizmnyң ezyvinde volьp atьroqan germanijada, qalьqtьn əsyvi kytə kemip ketti.

Patşa Rossijasьnda ezilgen qalьqlar, artuv ьlaj tursьn, eksploatatsija qьlьnp, qoçalьqь ьlinip həm sьjasь ezilyv saldarьnan əlip, saplanьp varatьr edi.

Usь vaqьtta bizin elde Lenin—Stalin millet sьjasatьn durьs ərğizyv arqasьnda, mijnetkeşlerdin turmьsьnyң dyzəlyvi menen vajlanьslь, qalьqtьn sanь tez əsip keledi həm usь qatarda millet oblastlarьnyң həm respublikalardьn qalqь da əsip keledi.

Afrikada ьolsa, mьsalь Kongo dərjasьnyң ьojьnda, kapitalistik Belgijanьn qolastьndaqь kolonijada, ərtrqьşlarşə eksploatatsija qьlьnuv saldarьnan qalьqtьn sanь sonqь jarьm ərz ыл işinde eki ese kemidi.

Adamnyң rasalarь.

Şьrtqь rənge qarap, ər şarьnyң qalqь bir neşə rasaqə ajьyladь. Olardьn arasьnda eң kəvi aq, sarь həm qara rasalar.

Orьslar, ukrainalьlar, beloruslar, poljaklar, nemetsler, anğlijalьlar, fransuzlar, itəlijanlar, grekler, evrejler, araplar h. v. lar—aq rasaqə; qazaqlar, jakutlar, kalmьklar, ьurjatlar, mon-qollar, japonlar, qьtajlar h. v. lar—sarь rasaqə; negrlər həm avstralijalьlar—qara rasaqə kiredi.

Şama menen gyllən adam ьalasьnyң jarьmsьn qurajtuqьn aq rasa eң kəp sanь rasa volьp sanaladь. Evropayn, tyslik-batьs Azijanьn həm arqa Afrikanьn kəvirek bəliminde aq rasa qalqь turadь. Amerika həm Avstralijada kəbrek Evropadan kəşip kelgen evrejler turadь.

Sarı rəsa Azijada, Şərqdə Evropada həm Təniz okean atavlarında turadı.

Afrika, Avstraliya həm oqan çaqın turqan atavlarda qara rasalırlar turadı. Bunnan başqa Afrika negrlərinin kəbisi Amerikada tırşılık etedi. Olar bunda

39-syvret. Aq rasanıñ adamı.

qul menen savda qıluvşılardı tərpinen keltirilgen, bul savdagerler olardı (negrlər) öz elleri Afrikadan zorlıq penen tutıp alıp, avır iske cegyv uşın, qul satıp aluvşılardı aq rasalı pomeşşiklerge alıp kelip satqan.

Hər qıylı rasalardıñ, mısalı aq penen qara, sarı menen aq rasalardıñ vəkılleriniñ birine-biri nekelenyvi arqasında, çer şarında közge tyserlik belgileri bolmaqan kər sandaq aralas rasalı qalıq çasajdı.

Faşistler, tek evropalırlar qana aq rəsa qalıq, al olardıñ işinde tek germanijalırlar qana çoqar mädenijatqa uqırlıq dep ısvatlaydı. Bul çıjreniş, qalıqtı çek kergiş rəsa „teo-

40-syvret. Sarı rasanıñ adamı.

41-syvret. Qara rasanıñ adamı.

riyası“ menen olar kapitalistlik ellerdegi, əsirise olardıñ kolonijalarında millij həm kolonial ezyvdi aqlavqa tırısaadı.

Bizniñ kər sanlı milletler turatıqın Sojuzımyzдың mädenijat həm qoçalıq çaqınan bolqan kytə ylken çetiskenligi, bul çıjreniş faşistlik „teorijanıñ“ bastan ajaq ötirik ekenligin

toluq tyrdе ыsvatlaydy. Rasalyq jamasa millij duşpanlyqta tuvdyruvqa ojlaqan hеr bir is, jamasa biziñ eldegi ol ja bul qalyqqa çijrenip hеm çoqarыdan qарav, uluvma kyş penen klassyz kommunistlik çәmijetti quruvşy Sovet eli qalqynyñ dosşylyqyn vuzuvqa тыrsqan qalyq duşpanларыныñ haram qoly menen islengen is dep bilyv kerek. Bundaj duşpanlyq, mijnetkeşlerdin ystinen vijlik çyrgizyv uşyn, olardyñ ortasynda alalyq tuvdyruvqa qalevşi eksplotatorlarqa qana pajdaly. Bundaj is biziñ sotsialistlik elde eñ avыр qymys volыр esaplanыр, ondajlar çazaqa tartylady.

Biziñ Sojuzymызda turuvşy gyllәn qalyqlardyñ өзleriniñ çazuvlary hеm mektepleri var. Hәzirgi vaqıtta olardyñ көbisi өз çoqary oquv orynлары, ilim mekemelerin, өз teatrlaryn dөretti.

Mәsele. Aq, qara hеm sarы rasalar dynjanyñ qajsy vәlimlerinde turatuqynlyqyn dynjanyñ syjasy kartasyнан көrsetiniz.)

IX. HƏZIRGI KYNDE DYNJANYN MƏMLEKETLIK BƏLINISI.

Kapitalistlik eller həm olardyn məmleketlik quryls.

SSSR dan başqa gyllən ellerde hykyvmet həm pytkil bajlyq (fabrikalar, maşınalar h. v.), millionlaqan mijnetkeşlerdi eksplotatsiya qyluvş bir unvs kapitalistlerdyn qolnda bolady. Öziny ekonomikalıq həm syjası esyvi çaqynan kapitalistlik eller birdej emes. Olardyn işinde kapitalistlik dynjanyn gyllən bajlyqyn dep ahtarlyq öz qollarına toplaqan, teknikaş həm islep şyqaruv kyşi çoqarş däreçege çetisken eller barlyqyn biz bilemiz. Usyndaj ellerdyn qatarına: Amerika Qurama Ştatlarş, Anglija, Fransija kiredi. Usylardyn qatarına, kapitalistlerdyn ezyvi əsirise qattı bolqan faşistlik eller — Germanija, Italiya həm Japonija kiredi.

Bul eller başp-tartyp aluv imperialistlik syjasatyn cyrgizedi.

Imperialistlik eller, adamzattyn jarymynan artyqraq qonys başqan, nəhan kolonijalarqa zorlyq penen ije boldı, həm həlsiz, buryn öz aldyna volyp heş kimge vojsynbaqan ellerdi öz təsirine vojsynqylyp aldy.

Bul eller usyn kolonijalar arzan şijki maldyn şyqanaqy, sanahat tovarlaryn ötkezetuqyn bazar volyp sanalady. Imperialistlik ellerdyn kapitalistleri kytə kəp rajda qylp bul kolonijalarda özleriny kapitalların toplajdy.

Kolonijalardyn mijnetkeşleri bul imperialistlik ellerdyn kapitalistleri tərepinen rejimsiz tyrde eksplotatsiya qylnady. Imperialistlik eller olarqa avyr şart penen zorlap zajom verip, kolonijalarda islep şyqarılqan şijki mallardı arzan haq penen satyp alyp, usy kolonijalardyn esavına həm mijnetkeşlerdi şamadan tys eksplotatsiya qylp, usylardyn esavına vajydy.

Kolonijadaqy həm özlerine baqynqan ellerdegi qalyqtyn revoljutsijalyq şyqyşların imperialistler cırtqyşlarş başp toqtatady: pytin bir avıllardı çoq qylp çiberedi, on mynlaqan ravoşılardı həm dijqanlardı tyrmege otyrqyzydy, katorgaqa çiberedi.

Kapitalistlik ellerde məmleketlik bijlik dövlətli klaslardan qolında boladı. Al bul bijliktin forması qıjlı ellerde hər qıjlı boladı.

Bazı bir məmleketlerde köp zamanlardan verli monarxistlik qurılıs saqlanır keledi. Bundaj məmleketlerdin arasında monarx turadı, özi ölgennen kejin hyukvmet onun nəsilinə keçedi. Monarx pomeşşiklerdin həm kapitalistlerdin ajtqanını islep, eldi bijlegende usylarqa syjenedi. Qıjlı ellerdin monarxları bir at penen atalmadı: mısaly Anglijada həm Italiyada — korol, Afqanstanda — patşa, Japoniyada — mikado dep ataladı həm basqalar.

Basqa məmleketlerde monarxlar çox qıynıqan, onda mıjras bolıqan çöqarqı hyukvmet çox. Olarda kapitalistler həm pomeşşikler məmleket baslıqın — prezidentti sajladı. Prezident pomeşşik həm kapitalistlerdin pıjdası közlep eldi bijlejdı. Bundaj məmleketlerdi respublika dep atadı. Mısaly Fransiyada həm AQS ında məmleket qurılısı usındaj.

Koroller de həm prezidentler de massanı özlerine vojsın-qıbzatuqın ministrlerdin həm şinovnikler armijasının çərdemi menen el bijlejdı.

Monarxistlik həm respublikalıq ellerdin köp çerlerinde nızamlar parlament tərəpinen bekitiledi. Parlament — sajlıqan deputatlardan quraladı. Burcuazialıq ellerdin məmleket basqaruvşılary — kapitalistler həm pomeşşikler, sajlavdı vılaynşa şölkemlestiredi: keç qalıq massasının öz vəkıllerin parlamentke ötkizyvge mümkünilikleri bolmaj qaladı dep ajtıvqa boladı. Kapitalistler həm pomeşşikler çerge, islep şöqaruv qurallarına, aqsaqa, gazetke ije bolır, parlamentke özlerine kerək kisilerdi ötkizedi həm olardı özlerine bas ıjgizedi. Şinovniklerdi, popları həm armijanı pıjdalanır, olar məmleket bijlevdin gyllən tarmaqların öz pıjdasına qaratır çumsajdı.

Parlament sajlavqa mıjnetkeşlerge huquq verilgen məmleketler, demokratialıq eller dep ataladı — Fransiya, İspaniya həm AQS usındaj ellerden.

Bundaj kapitalistlik ellerdin konstitutsijasında sajlav huquqına pytkil qalıq ten huquqlı delinedi, braq haqıqatında hətte en demokratlıq dep atalqan ellerdin sajlav nızamlarında da bir qatar şək var. Bul şək ravoşılardı həm en çarlı dıjqanlarıdı davıs beryvden məhrym etedi.

SSSR dın gezeksiz şaqırılqan Pytkil Sojuzlıq VIII siezinde çoldas Stalin kapitalistlik ellerdin konstitutsijasın vılay dep ajttı:

„Olar, pytkil graçdanlar sajlav huquqına ten huquqlı dejdı, braq sonda da olardıñ otırqısqılyq, bilimin hám hette mylki haqqında gyrrın qylyp ten huquq aluvlarına şek qojady. Olar graçdanlar ten huquqlı dejdı, braq sonda da, bul hajallarqa çatrajdy, jamasa olardıñ bir völegine qana çatady dep şart qojady hám taqı basqalar“.

Bazı bir kapitalistlik ellerdin ystemlik qyluvş klaslar, mysal, Germaniya, Italiya, birevdin çerin basyp aluv uşyn çana urısqa tajarlanyp, parlamentarizminin hám burçuazijalyq demokratijanyñ eski usıllar menen el biylevge şamalar çoq. Olar demokratılyq qurılıstı kış penen özgetedi hám aşıq tyrde kış çumsap el biylejdi. Kapitalistlerdin hám pomeşniklerdin miynetkeşler massası ystinen vylajınşa aşıq tyrde ystemlik qyluv, faşistler tärepinen, çerine çetkiziledi, qalyqtı aşırsılyqqa, dijavasılyqqa, tyrmege hám urısqa syjregen faşistlerdin zorlyq hám ezip çenşyvinen hır qylı çol menen özın qorqaqan massanı olar (faşistler) çırtqylarşa çazalajdy.

Kapitalistlik eller özara qattı tyrde gyres çyrgizip atır. Olar dıynjanı qajtadan völyv uşyn çana urısqa tajarlanady. Basqa qalyq penen urısy çatqan hám viziñ sotsialistlik elge topyluvqa tajarlanqan faşist elleri urısy sıjasatın әsirise ujat-sızlyq penen hám aşıq tyrde çyrgizip atır.

BASLY IMPERIALISTLIK ELLER.

Amerika Qurama Ştatlar. (7,8 mln. kv. km).

Hәzirgi vaqıtta ең kyşli imperialistlik mәмleket **Amerika Qurama Ştatlar** (Qysqaşa AQŞ).

AQŞ Arqa Amerikanıñ orta vәliminde ornasqan. Olardıñ territoriası Atlantik okeannan Tınyş okeanqa şekem sozıladı. Arqa Amerika materiginde Aljaska jarymatav da (1,5 mln. kv. km) olardıñ qolında. Bul eldin çeri daxıllı hám bunda pajdalı kenler: neft, tas kömir, temir, çez, altın hám gymis көp.

AQŞ тың qalqı 125 mln. Bul qalyqtıñ көbi көşip kelgen evropalılar hám olardıñ tuqymlar; olar Amerika hindlerin dәslepki turqan orınlarınan qysyp şyqarqan hám olardı өltirip pitiryvge çaqynlatqan. Evropalılar hám hindlerden basqa AQŞ da, көbirek olardıñ tyslik tәrepinde, 13 mln. şamasın-

da negr turady. Negrler bunda, biz bilgenimizşe, tyslik täreptegi pomeşsik qoçalıqlarında qul bolıp islev uşyn Afrikadan alıp kelingen. Qul mijnetin bunnan kejin qollanuv pajdasız bolıp şyqqanlyqtan, XIX əsirdiñ ortasında olar azat etilgen. Buqan qaramastan, negr qalqı həzirgi kynge şekem ezilyvde həm hər qyjlı qıymşylyq kərip kijatır.

AQŞ nıñ sanahatı basqa ellerge qaraqanda, bir qanşa kyşli. Gyllən dynjadaqı kəmir şyqaruvdyñ 40% həm nefttiñ 70% AQŞ nıñ ylesine tuvır keledi. Şojnıñ 30% həm hər qyjlı maşinalardıñ 60% onda tajarlanady. Avtomobil islep şyqaruv əsirise əskən.

SSSR öz aldına mınadaj vazırpa qojdy: texnika-ekonomikalıq çaqtan aldyñqı qatardaqı ellerdi quvır çetyv həm ozır ketyv. Sovet Sojuzı, stalinlik besçylyqlardy çetiskenlik penen is çyzine asırıp, avıl qoçalıq maşinalar həm traktorlar islep şyqaruvda AQŞ nı ozır ketti həm basqa tarmaqlar vojnışa da onı tez quvır çetedi.

AQŞ da avıl qoçalıq kytə çoqarır dərəçede əskən. Məkke çyveri, sulı, paxta, temeki çyjnavda olar dynja çyzinde birinşi orında turady. Ullı muqdardaqı avıl qoçalıq azyqlar Evropaqa şyqarılady.

AQŞ nıñ qoçalıq dynja urıś çyllarında əsirise tez ravaçlandı, ol vaqıtta AQŞ nıñ kapitalistleri Fransijany həm Anglijany urıś qurallar menen təmin qıldı həm bunnan kytə kəp pajda taptı. Dynjadaqı altın zapasynyñ jarmynan kəbiregi AQŞ kapitalistlerinin qolında toplanqan. Sonqı on çyl işinde AQŞ nıñ qoçalıq avır krizisti basynan keşirdi, bul krizis onıñ sanahat həm avıl qoçalıq əndirislerin kemitti. Ravoşı klastıñ ortasında çumıssızlar kytə kəbejdi, kəp avıl qoçalıq bylindi.

Basqa eller menen salıstırqanda AQŞ nıñ kolonijalar az, braq AQŞ nıñ kapitalistleri özlerinin kapitalyn basqa ellerge (mısalı Tyslik Amerika məmleketine) şyqarady, onda zavod həm fabrikalar salady, temir çollar salady, bul ellerdiñ hykymetine zajom beredi həm səjtip bul ellerdi özine voşındıradı.

AQŞ nıñ məmleketlik qurılıś — burçuazija-demokratlıq respublika. Oraj qalası — **Vaşington**.

En iri qalalar — **Nju-Jork** həm **Şikago**.

Məsele. Dynjanyñ sjası kartasynan AQŞ nı həm onıñ baslı qalaların tavyñız.

Anglija (244 млн кр. км).

Anglija (jamasa Ullь Britaniya)—en eski kapitalistlik el. Sanahattь ravaçlandıruv həm kolonijalь çerlerdi qolqа tysi-ryv çolьnda ol basqalardan burьnraq umtьldь həm kytә ylken, öz territorijasьnan 170 ese ylken majdanь kolonijalardь öz qolьna toplap ylgerdi.

Biz bilgenimizçe, Anglija Batьs Evropada, Britaniya atav-larьnda ornasqan, bul atavlardьn en ylkәni Velikobritaniya dep ataladь. Onьn 46 mln. qalqьnan 35 millionь, jamasa $\frac{3}{4}$ i qalalarda turadь. Sanahatь el boluv çaqьnan ol uzaq vaqьtlar birinši orьndь alьp keldi. Braq Anglijanьn tas kәmir, metallurgija həm toqьmaşьlьq sanahatlarьnьn texnikalьq çaq-tan әsvarlandьrьluvь həm islep şьqaruv orьnlarьnьn irile-pyvi çaqьnan çasraq kapitalistlik ellerden artta qaluvь sezile baslaqanьna 40 çьllar şamasь boldь.

Anglija avьl qoçalьqь aзыqlarьn: qәlle, geş, majlardь әzi-ne çeterlik dәreçede çetistirmejdi həm oqan ol aзыqlar şet-ten keltiriledi.

Nәhan kolonijalar Anglijaqа sanahat uşьn kerekli bol-qan qam vәç həm avьl qoçalьqь aзыqlarьn hәzirlep verip turadь. Sanahat vәçlerinin kәbisin ol solarqа satadь; bunnan kytә pajda tavьp, ol әziniң kapitalьn uşь kolonijalarda toplajdь.

Өz kolonijalarь menen birge Anglija, Britaniya imperija-sьn qurajdь. Imperijanьn әziniң ystemligin saqlav uşьn ol oqada kьşli urьs flotьn varьlьqqa keltirdi həm gyllәn çer şarьndaqь әhmijetli teniz punktlarьn öz qolьna alьdь. Anglija-nьn dominion dep atalatuqьn, bir neçе qolastь çerleri bir qanşa өз aldьna boluv huquqьna eristi. Olardan en irileri — Arqа Amerikadaqь **Kanada** həm **Avstralija sojuzь**. Onьn me-nen qoңsь atavda ornasqan **Irlandija** dominionь Anglijadan tolyq tyrde erikli boluv uşьn gyresedi. Anglijanьn en ullь kolonijasь bolqan **Hindijada** millet azatьlьqь uşьn revoljutsija-lьq gyres varadь. Azatьlьqqa şьquv uşьn gyres hәreketinde ças hind proletariatь vәrha ullь orьn tuta basladь.

Anglija en kьşli imperialistlik ellerdin birevi. Ol әziniң hykьvmetin artta qalqan həm өз qol astьna qaraqan ellerge şьqarqan qurallь kьş penen de həm kapitallarь menen de tutьp varadь. Anglijanьn mәмleketlik basqarmasь parlament-lik monarxija.

Anglijanьn oraj qalasь — **London**.

En әhmijetli sanahat qalalarь — **Birmingham, Manşester**.

Məseleler. 1. Angliyanın həm onun eyni vaxtlı qalalarını Batı Avropa kartası ilə təsvir.

2. Angliyanın vaxtlı koloniyalarını dünyanın siyasi kartası ilə təsvir.

Fransiya (551 min kv. km).

Fransiya—eyni kəskin imperialistlik məmləkətlərinin biri. O Avropa materikinə vaxtlı bəlimində ornatqan. Fransiyada 42 mln. qalq var. Dünya urusında çənir şıqqan Fransiya özünün avır sanahatın: şoynı həm polat erityvdi, maşına islev həm ximija sanahatın kəskin tyrdə əsirir çibərdir.

Fransiyada avıl qoçalıqlının əhmijeti kytə ylkən, vraq onun texnikası çoqarır emes. Fransiyanın öz qəlləsi özine çetpəjdə həm oqan qəlləni şetdən alıp kelyvge tuvrə keledir.

Özünün kapitalın zəjom tyrinde vaxtlı məmləkətlərə qarşıqə vevyvi arqasında kytə ullı kapitalqa ije vobır, Fransiya dünyanın eyni iri bankirlerinen sanaladı.

Fransiyanın koloniyaları **Arqa** həm **Oraj Afrikada** həm **Hindoqıtajda**.

Fransiyanın məmləkətlik vaxtlıqması — burçuazija-demokratlıq respublika. Fransiyada urusqa həm faşizmə qarşıqə gıresyv uşın mijnetkəşlər kəpşiligin birlestiryvşı qalq frontı doregen.

Fransiyanın paxtaqtı — eyni vaxtlı qalası — **Pariç**; iri qalaları — **Lion**, **Marsel**.

Fransiya menen SSSR ortasında dogovor var, bul dogovor vovınşa, egerde qandaj da volda uşınşı bir məmləkət bulardın virevine torıla qalsa, olar birin-biri qoroqamaq.

Məseleler. 1. Fransiyanın həm onun eyni vaxtlı qalalarını Batı Avropa kartası ilə təsvir.

2. Fransiyanın eyni vaxtlı koloniyalarını dünyanın siyasi kartası ilə təsvir.

İtaliya (310 min kv. km).

İtaliya Evropanın tısliginde ornatqan. O materikte Po dərjəsinin vovındaqlı oypat çərdir həm onun çijeklejtıqlın Alp tavlarnı, Apennin jaymatavın həm onun qaptalında ornatqan atavlardı alıp turadı.

İtaliyanın 43 mln. qalq var. Imperialistlik urusdan kejin Italiya özünün sanahatın, əsirise urusqa tajarlanuvda islep atqan sanahatın: avtomobil, aviatsiya h. v. sanahatların kytə çolqa qojdı. Italiya sanahatı kəvirek şetdən keltirilgen qam

vəç həm otn menen islejdı. Italiya ravoşılar kytə təmen is haqə aladə; usnyn arqasnda kapitalistler kytə kəp pajda qyladə. Italijadaqə çerdin kəbisi iri pomeşşiklerdin qolnda. Italijadaqə çer islevşilerdin jarm derlik batraklar dijqanlar kytə kişkene çerge ije, əzleri kytə çarlı. Bul elde çyzim, maslina həm tyslik mijveleri kəp ərşitiledi. Italiya en agressiv imperialistlik məmleketlerdin biri. Italijada korol həkimşilik qyladə, braq is çyzinde eldi faşistlar bişlejdı. Əzlerinin azatlıqlar uşn gyresyvşi ravoşi həm dijqanlardın revoljutsijalıq hərəketlerin faşistlar rejimsiz tyrde basadə, massanə aşarşılıqqa həm qajırşılıqqa duvsakerlestiredi. Olar pytkil vajlıqtə qurallanuvqa çumsajdə. Faşistlar Italijanyn Arqa həm Şəqə Afrikada ornasqan kolonijaların kenejtyvge tırəsadə. 1936-çyl olar Afrika kolonijasə Avissiniyaqa torıldə həm, on çenip, bul elge ije völdə. Faşistlar vıyn menen qana qanaqatlanqan çoq; olar Tyslik Evropanə həm Çerorta tenizin öz qolına kirgizip aluv uşn, çana urısqa tajarlanadə. Olar da Germaniya şjaqlı İspanijadaqə graçdanlar urısna qatəsəp, qalıq frontyn pızamlı respublikalıq hykymetine qarsə vas kətergen mjaçıcniklerdi qurallı kış penen syjemelejdi. Çaloqan at penen dobrovoletslar dep atalıp İspaniyaqa kəşirilgen Italiya həm Germaniyanyn reguljar əskeri, usə vaqıtta İspaniya mjaçıcniklerinin en baslı kışın qurajdə. Olar samoletten turəp tynş turoqan qalıqtə, hajallardə həm balalardə ɵltirip çoq qyladə.

Italijanyn oraj qalasə — **Rim**. En iri sanahat qalasə — **Milan**.

Məsele. Italijanyn, Rim, Milan qalalaryn həm italijalıqlar urısəp alqan Avissiniyanyn dynjanyn şjasə kartasynan tavyqyz.

Germaniya (470 mın kv. km).

Germaniya Evropanyn oraj vəlimin alıp turadə həm Arqa həm Baltik tenizlerine taqalıp turadə.

Imperialistlik urısqa şkem Germaniya kytə kışli imperialistlik məmleket edi. Imperialistlik dynja urısnda Germaniya çenildi. Germaniyanyn iri burçuazijasə urıstan kərgen gyllən avırlıqtə ravoşi klasə menen dijqanlardın çelkesinə avdardə. Urıstan kejin Germaniya qajtadan basqa imperialistlik eller dərəçesinə çetti həm endi olar menen vəsəkelesedi.

Germaniya qalqynyn uluvma sanə 66 million. Qalqynyn yşten eki vəlimi qalalarda turadə. Germaniyanyn oraj qalasə — **Berlin**, en iri qalalarə — **Gamburg**, **Lejptsig**.

Həzirgi kynde (1933-çyldan berli) Germanijada həkimi-jetti faşistlar partijası öz qolına tartıp aldı. Bul partiya iri kapitalistlərdin həm pomeşşiklərdin mənəpaqatın közlejdi. Faşistlar ilimge, mədəniyyətə qarşı qanlı gyres çyrgizedi həm rəvəşilərdin revolyutsiyaşyl şəlkəmlərin ajavaşy basqylajdy. Kommunistlər partijası çasyn tyrdə islejdı, kapital həm onyn, faşist malajlar menen batırlarşa gyresedi.

Germaniya pytkil qoçalıq kysin çana uryşqa həzirlenyvge çumsajdy. Sonyn menen qatar ol SSSR qa qarşı uryşqa kys salıp tajarlanady.

Uş kynde Germaniya İspaniya hykymetinin mjateçniklər menen bolqan gyresinə qatnasıp turıptı həm mjateçniklərge aşıq tyrdə əskər, qural, tank həm aviatsiya menen çərdem qılıp tur. Öziniñ uş gyresinə qatnasuvı menen Germaniya İspaniyanı öziniñ qoçalıq həm şyası vijliginə vojsındıruvqa tırsady. 1938-çyldın vəharında Germaniya özi menen qatar çatqan Avstriyanı vasyr aldı. Al 1938-çyldın gyzinde Angliya həm Fransiya hykymetlərinin tikki kömegi menen Şexoslovakianı ədevir ylesin vasyr aldı.

Məsele. Germaniyanı həm onyn en vash qalaların Batış Evropanın kartasınan tavyңыз.

Japoniya (382 mın kv. km).

Japoniyanın territorijası Tınyş okeannın tört ylken atavnan həm bir neşə majda atavlardan quralqan.

Japonijada 69 mln. qalıq var. Ol Azijada iri sanahat kytə əskən birdən-bir el. Bul sanahat köbisinşe şetdən keltirilgen otyn həm şetdən keltirilgen qam vəç benen islejdı.

Rəvəşi klassyn ajavaşy tyrdə eksploatatsiya qyluv arqasında, japonnyn sanahat ijeleri öz sanahatlarında islengen tovarlarđ şet ellerde kytə arzan baha menen satıp həm sonyn menen qalıqara savdadan vashqa kapitalistlik ellerdin sanahat vəçlərin qısyр şəqara alady.

Japon diqqanlarđın pomeşşiklər tərəpinen eksploatatsiya qylınuvları, japoniya rəvəşilərinyn sanahat ijeleri tərəpinen eksploatatsiya qylınuvlarınan heş te kem emes. Gyllən Japoniya avıllar aşıqta turady. Japoniyanın məmleket basqarması — parlamentlik monarxiya. Japoniya parlamentinin huquq şəklengen. Japoniyanın hykymeti is çyzinde japon uryşpazlarınyn quralı volıp sanalady. Japoniya, kommunizminin en çajuvına qarşı gyresemiz degen volıp, Germaniya menen so-

juz dyzdi. Dürüşənda bul sojuz bizim sotsialistlik vatanqa qarsı baqıtlanqan.

Тыныш океанда ystemlik qылуw usın bolqan imperialistlik gyreste Japoniya ajırqsa aktiv qatnasuvshı el. Qыtajdyń arqa provintsijasın — Манчuriyanı hám Arqa Qыtajdyń bir bólimin ol basyp aldy. 1937-жылдың қазында ol tazadan Qыtaj respublikasyna torıldy. Ol pytkil Qыtajdy ózine vojsındyruvqa тырсады. Japoniya urıspazlarы SSSR qa torыluvqa kyshli tyrde hazirlenedi. Eger dushpan bizim sotsialistlik vatanymyzdyn amanlyqyna zыjanyń tijgizyvge ojlasa, SSSR dyń paraxatshylyq syjasatynyń tiregi bizim qaharman Qыzy Armiamyz qaj vaqıtta bolsa da, qalese qandaj dushpan bolsa da manlayyna uryp qajyruvqa tajar. 1938-жылдың қазында japon urıspazshylarы Dalnij Vostokta Xasan keliniń qaptalynda bizim territorijanyń bir ylesin basyp almaqshy bolqanynnda, bizim Dalnij Vostoktaqy qaharman Qыzy Armija, ujat ketken samurajlarqa qatty dákki berdi.

Japoniyanıń basly qalasы — **Tokio**.

Мәселе. Japoniyanı, оның райтақты Tokioны hám kolonijalarын syjası kartadan tavıdyz.

КАПИТАЛИСТЛИК ДУНЈАНЫҢ БАСҚА ЕЛЛЕРІ.

Evropada қәне bir qatar basqa eller var.

Olardıń көbisiniń sanahatı iri imperialistlik ellerge qaranda az ravaç alqan hám avıl qoçalıqy ylkenrek orn tutady. Olar syjası қақтан өз алдына boluv huquqyn qanşama saqlasa da, bas imperialistlik мәмлекетлердің тәsiri астында turady. Bundajlardıń qatarына, мысалы, Avstralija hám bizim batystaqy qonсыларымыз: Finljandija, Estonija, Latvija, Polşa hám Rumynija kiredi.

Қер шарының жармынан көбірегі imperialistlik мәмлекетлердің eksploatatsijasы астында ezilip kyn көреді. Imperialistler ezgen ellerдің qoçalıqy kytә artta qalqan qoçalıq. Olardıń sanahatı паşар ravaçланqan. Қер — pomeşşiklerдің qolynda. Olardıń gejparalarы imperialistlik мәмлекетлердің qolynda volyp, kolonija dep atalady. **Hindija** usындаj kolonijalardyń qatarына kiredi. Basqa eller de imperialistlik мәмлекетlerge vojsynady, bul eller rәsmij қақтан өз алдына bolsa da, imperialistlik мәмлекетler olardıń турмысына qatnasady. Bundaj eller eriksiz hám жарымkolonija eller dep atalady. Usı

kyni öz aldına boluv uşyn gyresip çatqan Qytaj, usyndaj jarýmkolonija qatarına kiredi.

Ispanija (503 mñn kv. km).]

Kapitalistlik dynjadaqь ellerdin işinde Ispanija respublikasь ajrьqşa orında turadь. Uşь kyni bunda ispan mijnetkeşleri menen qalьqaralьq faşistlar ortasьnda qanlь gyres çyrip atьr. Faşizmge qarsь gyresyvşь batьr ispan qalьq massasьnь is, çoldas Stalinniң ajtuvь voьnşa „gyllən aldyñqь qatardaqь hèm progressivli adamzattьñ uluvma isi“ volьp sanaladь.

Ispanija Pirenej jarьmatavьnda ornasqan. Onda 24 mln. qalьq turadь. Bir qatar əsirlerden berli ispan qalьq pomeşşiklerdin hèm poplardьñ ezyvinde çasap keldi. Sonlьqtan Ispaniyanьñ mijnetkeşler massasь kytə çarlь. Imperialistlik urьstan kejin Ispaniyanьñ ravoşılarь hèm dijqanlarь revoljutsijaşyl gyres kòterdi. 1931-çьlь olar koroldi tysirdi hèm quvdь, braq sonдаj bolsada həkimşilik pomeşşikler menen kapitalistlerdin qolьnda qaldь. 1934-çьlь arqa-batьs Ispaniyanьñ (Asturiya) tavşylarь vas kòterip, Oviedo qalasьñ qolьna aldy. Braq həkimşilikti öz qollarьna ala almadь.

1936-çьlqь respublikalьq ispan parlamentiniң sajlavьnda antifaşist qalьq frontь çendi. Braq jarьm çьldan kejin, 1936-çьldьñ ijulьnda, faşistlar kontrrevoljutsijaşyl urьs mjateçь kòterdi, bul ispaniyanь kòp ajlar voьj qan tьgis graçdanlar urьsьna duvşar qьldь. Eger Ispanija faşistlarьna, bul mjateçdi həzirlegen hèm Ispanijada əzleriniң qoçalьq hèm sьjasь təsirlerin bekkemlevge tьrьsqan. Germanija menen Italiyanьñ faşistlik hykьvmetleri çərdem kòrsetpese, bul mjateç vastьrьlqan bolar edi.

Olar mjateçniklerge tek oq-qaruv, urьs materialь menen qana çərdem bermejdь, al dobrovoletsler degen at penen onda əzleriniң reguljar əskerin çiberedi. Səjtip, qalьq frontьnьñ batьr Ispanijasь tek əzleriniң faşist mjateçniklerine qarsь qana gyrespejdь, al interventlerge qarsь, oqan torьlqan Italija hèm Germanijaqa qarsь urьsadь.

Ispaniyanьñ sanahatь çaqşь ravaçlanьbaqan, avьl qoçalьq texnikalarь çaqtan artta qalqan. Ispaniyanьñ oraj qalasь — Madrid.

Avstrija (84 mñn kv. km).

Avstrija Oraj Evropada, Germanija menen Italiyanьñ ortasьnda ornasqan. Onьñ 6,7 mln. qalьq var. Ol ylken bolmasa

da, sanahatъ çaqъnan kytə ravaçlanqan el. Usъ kyni Avstrija faşistlik Germanija tərepinen basъp alъndъ.

Pajtaqt qalasъ — **Vena**.

Şexoslovakija (140 mьn kv. km).

Şexoslovakija Avstrijadan arqa-şьqъsta ornasqan. Ol Avstrijadan basqa məmleketler menen de şekaralas, sol məmleketlerdin işinde Germanija həm Polşa menen de şekaralas. Onъn qalqъ 15 million. Qalqъnъn kəbisi şexlar həm slovaklar. Onda nemetsler de həm ukrainalılar da var. Şexoslovakiyanъn sanahatъ həm avъл qoçalъqъ kyşli ravaçlanqan. Eldin şьjasъ basqarылuv qurылъsъ burçuazija-demokratılъq respublika.

1938 nşi çылдын gyzinde, Anglija həm Fransija hykyvmetlerinin qъjanat etip Germanija həm Italiya faşistlik hykyvmeti menen kelisyvi arqasъnda, Şexoslovakiyanъ Germanija, Polşa həm Vengrija belgişler talan-taraç qылъ. Şexoslovakija çerinin həm qalqъnъn ədevir ulesinen aъrылъ, çenede mijnet syjgen həm mədenijatılъ qalъq doretken vajılqlardan aъrылъ.

Şexoslovakiyanъn pajtaqtъ — **Praga**.

SSSR dьn Privaltik qonşylarъ.

Finljandija (388 mьn kv. km), Estonija (48 mьn kv. km), Latviya (66 mьn kv. km), Litva (56 mьn kv. km).

SSSR dьn arqa-vatъs şekarasъnda ylken volmaqan tert kapitalistlik eller—Finljandija, Estonija, Latviya həm tyslikte Litva volъp, bulardъn vizin menen uluvma şekarasъ çoq. Olardъn qalqъnъn uluvma sanъ 9 million. Bul eldin kəbisi dijqanşылъq qылadъ. Bulardъn işinde sanahatъ əskeni Finljandija volъp, ol bir qanşa aqaş əneri sanahatъna ije. Bul məmleketlerdin varılъqъ, patşa Rossijasъnъn sostavъnan bəlinip şьqъp, SSSR daqъ Ullъ Oktjabr sotsialistlik revoljutsijasъnъn nətiçesinde əz aldъnda məmleket volđ. Şьjasъ qurылъs çaqъnan bular burçuazialъq respublika. SSSR bul eller menen, əziniñ basqa qonşylarъna usap, bir-birimizge topylmajmъz dep pakt (kelisim) dyzdi.

Finljandijanъn oraj qalasъ — **Gelsinki**.

Estonijanъn oraj qalasъ — **Tallin**.

Latvianъn oraj qalasъ — **Riga**.

Litvanъn oraj qalasъ — **Kaunas**.

Polşa (388 mьn kv. km).

SSSR batьsta **Polşa** menen şekaralas. Bul mәмleket imperialistlik urьstan kejin dөregen. Bul, urьsqa şekem yş mәмlekettin: Rossijanyн, Germanijanyн һәм bөлşeklengen Avstro-Vengrijanь qolьna qaraqan şer edi. Polşanyн qalqь 34 mln. Polşa burьuazijasy һәм pomeşşikleri Polşadaqь ukraina, belorus, litva, evrej qalьqlarьn poljak qьluvqa tьrьsьp, olardь ezedi.

Poljak, ukraina һәм belorus massalarьnyн еn basь kәsivi—dijqanşьlьq. Braq syriletuqьn şerdin jarmьnan kөbiregi pomeşşiklerge һәм kulaklarqa qarajdь. Polşadaqь dijqanlar kьtә çarlь, һәм olardьn avhaly çьldan-çьl avьrlanadь. Eldegi şer islev isi saplanuvqa çaqьnlasqan.

Polşa pajdalь kenlerge vaj bolsa da, buqan qaramastan onьn sanahatь da tөmenlengen. Polşadaqь sanahat vәçlerinin bahasy kьtә çoqarь, sonьqtan еn kerek vәçlerdi de satьp aluvqa halь çetpegen çarlь qalьq bul nәselerdi satьp ala almajdь.

Polşa panlarь SSSR dь kьtә duşpan kөredi. Panlar bizin sotsialistlik sojuzqa osal kөz venen qaraqan german faşizminin avqamь volьp sanaladь. 1938 nş çьldьn gyzinde Polşa şexoslovakijanyн bөлgişlev, talan-taraç etyv isine qatnastь.

Polşadaqь mәмleket һәkimşiligi faşistlardьn qolьnda.

Polşanyн oraj qalasь — **Varşava**.

Rumьnija (251 mьn kv. km).

Tyslik-batьsta SSSR-qa **Rumьnija** çalqasadь. Onьn qalqь 16,2 mln. kisi. Imperialistlik urьstan kejin Rumьnija bizin qol astьmьzqa qaraqan Bessaravijanyн tartьp aldь. Bunь Sovet hykьvmeti tanьmajdь. Rumьnija qalqьnyн kөbisi dijqanşьlьq qьladь. Onьn miьnetkeş dijqanlarь pomeşşikler menen kulaklardьn ezyvinde kyneltedi. Sanahat tarmaqlarьnyн işinde еn әhmijetlisi neft şьqaruv.

Rumьnijanyн bas qalasь **Buxarest**. Rumьnija — korollik. Koroldin hykimi parlament tәrepinen şeklenedi.

Tyrkija (772 mьn kv. km).

Kapitalizmi orta dәreçede ravaçlanqan el qatarьna **Tyrkija** da kiredi. Batьs Azijadaqь һәм Evropadaqь Çerorta tenizi menen Qara tenizdi tutastьratuqьn buqazqa kirip turqan oblastlar Tyrkija qol astьna qarajdь. Zakavkazijada Tyrkija

menen SSSR dñ uluvma şekarası var. Tyrkijada 15 mln. qalıq çasajdı.

Imperialistlik urıstan kejin çenilgen Tyrkija imperialistlik derçavanın-çengenlerdin qolına qarap qaldı. Solajda bolsa öziniñ millij azatlıq uşın gyres basladı. Bul gyreste Tyrkija, özın respublika dep daqazalap, sıjası çaqtan heş kimgе vaqıpvajıuqın volıp aldı. Tyrkija menen SSSR qattı dos. SSSR Tyrkijanın sanahatın ravaçlandıruvda oqan çerdem beredi. Tyrkija da avıl qoçalıq elege şekem bas orın tutsa da, ol öziniñ sanahatı ravaçlanuvda közge tyserlik çetiskenlikke eristi. Tyrkija dijqan pomeşşiklerge hñ kulaklarqa qattı vaqınadı, gyllñ çerdin jarmısynan kñvi usı pomeşşik hñ kulaklardın qolında. Tyrkijanın oraj qalası — **Ankara**. Eñ ylkñ qalası **Stambul** Bosfor buqazında ornasqan.

Iran (1,6 mln. kv. km).

Iran biziñ tyslik azijalıq qoñsımtız volıp sanaladı. Iranın qalıq 15 mln. Bul qoçalıq çaqınnan artta qalqan el, çerdin varlıq dep ajtarlıq pomeşşiklerge, ruhanijlarqa hñ mñmleketke qarajdı. Çarlı dijqan-ıçaraşlar pomeşşiklerdin qattı qısmı astında çasajdı. Iranda vaj neft şıqanaqları var. Bundaq neftti Anglija kapitalistleri şıqaradı. Sonlıqtan Anglija sıjası çaqtan Irandı özine vojsındırqıss keledi. Iranın heş kimgе vojsınqıss kelmejdı, ol hñr qaşan qalıqtın azat voluvın tilegen SSSR menen volqan doslıqtı quvatladı. Irandaqı hykuvmet basqarması — qalıq vñkili tñrepinen şeklengen monarxija.

Iranın oraj qalası — **Tegeran**.

Afqanistan (650 mñn kv. km).

Biziñ tyslik azijalıq qoñsılargımtız qatarına tav eli **Afqanistan** da kiredi. Onda kñp uruvlarqa bñlingen 7 mln. şamasında qalıq var. Olar artta qalqan usı menen çer syredi hñ mal asırajdı. Imperialistlik urısqı şekem bul el britan imperializminiñ qol astında edi. 1919 çılı Afqanistan menen Anglija ortasında urıss şıqtı, hñm Afqanistannın heş kimgе vojsınvaj öz aldına voluvın anglişanlar mojnılarına aluvqa mñşvyr völdı. Bunnan kejin Afqanistan SSSR menen dos völdı. Afqanistannın oraj qalası — **Kabul**. Basqaruv — monarxijalıq.

**Монгол (1,5 млн. кв. км), Тувин (170 мың кв. км)
қалық республикалары.**

Қалық-revoljutsijalyқ Монгол һәм Тувин республикалары СССР дың тсылық азиялық шекарасына тајалып турады. Олардың улывма шер мајданы Европадағы ең ылкен мәмлекеттен — Франсиядан уш еседен де артық; олардың барлық қалық 926 мың киси. Қалықның кәсипі тек көшип қырып мал асрав. Бурын бул eller Қытайдың артта қалған надан колониясы еді. Брақ, 1921-сыл өзлериниң кнјазларын қуып, олар өзлерин һеш кимге вақыпвајтуғын республика деп дақазалады. Кнјазлардың һәм монастырлардың пайдасын көзлеген креpostnoj војсынұшылық еки республикада да қоқ қылынды, шер улывма қалықтың мылкі деп дақазаланды һәм мијнеткеш аратлардың (дијқан) пайдаланыуына берилди. СССР менен кытә дослық мынасебетте воып, бул республикалардың екеви де бизиң Сојуздың шердеми менен өзлериниң санаһатын равақландыра баслады.

Бул еки республика да буржуазия демократлық республиканың ајырым бир тыри. Бизиң сotsialistlik Сојуздың қуатлавы менен олар капиталистлик емес равақланув қоына кем-кемнен көшүвге тижкар салып атыр.

Монгол республикасының пайтақты — **Улан-Батор.**

Тувин республикасының пайтақты — **Кызыл.**

Қытай (10 млн. кв. км).

Қытай шығыс Азияда орнасан. Онда 475 млн. қалық бар. Қытайдың тижкары кәсипи дијқаншылық. Онда 350 млн. самасында қалық дијқаншылық қылады. Авқат қылатуғын тижкары қәлелери гириш. Қытайда шердин көвирек ыlesi помещиклердин қолында; дијқанлар өзлериниң мајда танар шерлеринде ашы-тоқы кынелтеди.

Қытайдың санаһаты босаң равақланған. Оның санаһатының көбиси imperialistlik ellerдин капиталистleri қолында. Imperialistler Қытай санаһатына өзлериниң капиталларын салып қана қојмай, ајрым областларын да васыр алады. Мысалы, Јарония Манчурияны васыр алды, һәм оннан Манчу-Го мәмлекетин қурды. Бул ис қызынде јаронлардың қол астындағы мәмлекет, соның менен бирге Јарония Арқа Қытайдың да бир қанша вөлимин васыр алды. Јарония ирыспазлары пыткил Қытайды өзине вақындығысы келеди. 1937-сылдың қазында ол Қытайды васыр алуышын тазадан Қытай республикасына қарсы ирыс баслады. Қы-

tajda əsirise Japoniya, AQS həm Anglija kapitallarə birine-biri qarsə dygisedi.

Tyslik Qytajdın iri qalasə — **Şanxaj** şet el kapitalistlerinin Qytajdaqə en əhmijetli quvatlı punkti volıp sanaladı. Şanxajda sanahat kytə ravaş alqan həm qytaj ravoşılarının kəpşiligi usında cıjnalqan. Şanxaj qytaj ravoşılarının revoljutsijaşlı hərəketinin en əhmijetli orajı voladı.

Qytaj, gubernatorlar basqarıp turatıqın kəp provintsijalardan quralqan; olardıñ öz aldınıqı ylkən. Sonıñ menen qatar Qytaj respublikasının orajlıq hykumeti var.

Usı kyni Qytajda, japonlardın torıluvına qarsə, Qytajdı biriktiriv usın quvatlı cəmiyetlik qozqalı en cıjdı; vaqın-bavşılıq usın gyreste, partizanlar quvat verip turqan, birikken kışlı armija doredi, ol japon torılvına qarsə gyresedi, japon əskerlerine qattı dəkki beredi.

Qytajdın vatr kommunist partijası bul revoljutsijaşlı azatlıq hərəketke basşılıq etyvdi kynnen kyn həviçlendirip vatr.

Hindija (4,7 mln. kv. km).

Hindostan jarımatavı həm Azija materiginin oqan tutasıp turqan bəliminde ornasqan **Britanija Hindijası** Anglijanın ylkən kolonijası volıp sanaladı.

Hindijada 353 mln. qalıq turadı; Hindija qalqının $\frac{3}{4}$ bəlimi avıl qoçalıq menen kyneltedi. Pomeşşikler tərəpinen ekspluatatsija qılınıvşı, az cərli dijqanlar kytə cərlı halda turadı. Egin zyrəhatsız volqan cıllarda kytə kəp qalıq aşarşılıqtan öledi.

Anglija öz kolonijasın qam vəc tajarlavşı həm Anglija tovarın qollanıvşı məmleket rəvişinde saqlavqa ımtılıp, Hindija sanahatının əsyvine uzaq vaqıtqa şekem ədeji cöl vermej keldi. Brəq imperialistlik ırış vaqıtında, əsirise toqmaşılıq sanahatı tez tyrde ravaçlana basladı. Bul sanahat kəbirek **Bombej** həm **Kalkutta** qalalarında toplanqan.

Hindijada millij azatlıq usın gyres həviçlenip atır.

Hindija proletariatı baslaqan revoljutsijaşlı-azatlıq hərəketke mijnetkeşler kəpşiligi vərha kışlırek qatnasuvda.

Hindija burcuzijası sotsialistlik revoljutsijadan qorqıp, millij-azatlıq hərəketin baslaqan hindija proletariatın uslap beredi həm Anglija menen birge sıjası kelisyvler cəsajdı.

Јаръматав Ниндоқътај.

Азизань екнші уль тьслик јаръматавь болқан Ниндоқътај-дын көр вѣлими — Англия менен Франсия колониясь вольр саналадь.

Бул јаръматавдын ватыс һәм тьслик вѣлими Англияға қарајдь. Онын ең тьслик ушында, уль болмақан атавда, Англияға қарақан **Singapur** портъ вар. Бул Англиянын Нинд океань менен Тьньш океан ортасындақь теніз чолы сақлавшъ кышлы урьс-теніз қорқань. Франсия јаръматавдын шығыс вѣлимин бйілейди. Јаръматавдын орајында Англия менен Франсияға вадьнқан **Siam** мәмлекети вар.

Ниндоқътајдын мийнеткеш қалқь помешиклерге һәм дәлалларға продукт ислеп шығарув менен қоса қават, олар тәрепинен езiledi; вунда кытә көр муқдарда каушук, шай, кофе, қант, гыриш, темекі ислеп шығарылады.

Австралия, Африка һәм Тьслик Американын сыжась қақтан вѣлиныи.

Сөз ақырында Австралия, Африка һәм Тьслик Американын сыжась авһалына қысқаға қана тоқтап өтејик.

Австралия материги — Британія империясьнын өзін-өзі басқаратуғын Австралия сојузынын территориясь. Имperialistlik урьстан кейин ол өзиниң қоғалық қауыппан ықтыярлығын бир қанша вekkemledi һәм сонын менен бирге сыжась қақтан да бир қанша ықтыярлыққа eristi.

Көбисинше қара раса адамларь туратуғын үлкен Африка материги пыткиллей деп ајтарлық ең ири imperialistlik eller: Франсия, Англия һәм Италиянын колониясь вольр тур.

Африканын гyllән арқа-ватысын (оның вундақь бас колониясь Алжир) һәм Батыс һәм Орај Африканын бир вѣлимин — Франсия васыр алқан. Чөрорта тенизинен алып онын тьслик ушына шекем болқан гyllән Шығыс һәм Тьслик Африка пыткиллей Англия қолында dese volady. Африканын арқа-шығысында, Нил дәргясьнын војында қаққан **Египет** мәмлекети, is çyzinde Англиянын қолына қарајдь. Алжир менен Египет ортасындақь Арқа Африка (Ливия), ал сонын менен бирге Шығыс Африка қағасы војындақь черлер Италияға қарајдь. Бурьн ајтыр өткенимиздеј, Италия фашистарь тәрепинен тартып алынқан **Абиссиния** да, тартып алушыларға қарсы çergilikли қалықтың партизанлық гыresi davam etip atьr.

Tyslik Amerika көбінесе, сыясы өз алдыналығын сақлаған
бolsada, қоғалық җарынап Англияға һәм Америка Қурама
Штатларына бағынған мәмлекетлерден турады. Англия менен
Америка Қурама Штатлар Тyslik Америка материгинде өз әсерин
җыргизыу ушып һәр дәйм гыреседи. Тyslik Америкадағы ең
ири мәмлекетлер **Brazilija** һәм **Argentina**.

Мәселелер. 1. Җоғарыда ајтылып өтилген басқада бағынатуғын
kolonial ellerdi һәм olardyң орај қалаларын картadan тавыңыз.

2. СССР дың гyllәп қоңсыларын картadan тавыңыз.

X. SSSR DƏ QƏSQAŞA OBZOR.

SSSR dən georafiyalıq aḡhalı.

SSSR Evropanın şoḡıś çaq çartıśın, Ural tavlarnan alıp Tınıś okeanqa şekem, Arqa Azianın gyllənin hēm Kaspıj tənizinen şoḡıśtaḡ Orta Azianı alıp turadı. Sovetler Sojuzı alıp turatuḡın çer majdanı 21 mln. kv. km den artıḡraq, jamasa çer şarındaḡ qalıḡ turatuḡın çerdin $\frac{1}{6}$ ine tən.

Arqa çaqta SSSR Arqa Muz okeanın çaqalarına varıp tutasadı. Arqa Muz okeanın atavlarınan bolḡan **Novaja Zemlja** degen eki ylken atav Sovetler Sojuzına qarajdı: Novaja Zemljadan batısqqa qarap uzaq arqada **Frans-İosif Çeri** dəp çyrgiziletuḡın bir topar atavlar ornasḡan. Novaja Zemljadan şoḡıśsqqa qarap **Severnaja Zemlja** dəp çyrgiziletuḡın bir topar atavlar, al endi onnan da arraḡıraq şoḡıśtaḡ **Novosibir** atavları hēm **Vrangl** atavı—usılardıñ gylləni də SSSR qa qarajdı.

Arqa Muz okeanı bul atavlarıñ arasında bir neşə çaqalıḡ tənizlerdi qurajdı: Sojuzdın Evropa bəlimi çaqalarında, Novaja Zemljadan batısqqa qarap **Barents** tənizi var. Oḡan Atlantik okeanın Golfstrim çılı aḡıś kiredi hēm usının arḡasında Barents təniziniñ tyslik bəlimi heş vaḡtta qatrajdı; Sojuzımyzdın əhmijetli portı bolḡan **Murmansk**, usında, Kolskij jarmatavı çaqasında ornasḡan.

Kolskij jarmatavınan tyslikke qarap **Aq** təniz ornasḡan. Golfstrim çılı aḡıśları oḡan kirmejdi, ol uzaq qısqqa qatıp qaladı. Aq təniz çaqasında, Severnaja Dvina dərjası vojnı, **Arxangelsk** portı ornasḡan.

Novaja Zemlja menen Severnaja Zemlja arasında hətte çazdın kını də çyzip çyretuḡın muzlar menen tıḡlıp turatuḡın **Karskij** təniz ornasḡan. Muz buzıqlardıñ kömegi menen çıl sajn çazdın kını, bizin savda kemelerimizdin karvanı Karskij təniz arḡalı ətıp, Sibir dərjaları bolḡan **Ob** hēm **Enisej** saḡalarına varadı. Sovet hykymeti dävirinde

Enisej çaqasıна **Igarka** portı salındı, teniz paroxodları bul portqa şekem bağır çetedi.

Severnaja Zemljadan şıqıstaraq bolğan teniz muz benen taqıda köbirek qarlanğan, cızyv çaqdajları onda taqıda qıjınraq. Az qana sajaxatşılar, onda da bolsa tek көр qıjınşılıqlar menen, muzlardın arasında qıslav arqasında qana, Evropa hәм Azıjanın gyllen Arqa çaqalarıñ vojlar, Atlantik okeanıñ Тынş okeanqa өте aluvqa erisetuqlın edi; Sovet hykymetiniñ vaqıtında avhal өзgerdi.

Arqa Muz okeanın yjrenyvdegi nәhan is, sovet muz vuzıqlarının Arqa teniz cılı menen qaharmanlı cırисleri, al sonın menen birge bir qatar әрvaj paroxodlardın cırисleri Sibir çaqalarıñ vojlar cızyvge mymkin ekenligin ыsatladı. Uş kuni bul Sibir çaqalarıñ vojlar cыk hәм pasaçır paroxodları cыrip atadı.

Batıs çaqtan Sovet Sojuzы Baltik teniziniñ **Fin** qoltıqlının çaqasıна çetedi. Ol qoltıqta Neva dәрjasıñın saqasında **Leningrad** ornaşqan. Leningradtan Batıs Evropa ellerine baratuqlın ең çaqlı cılı var. Braq Fin qoltıqlı qıstın kuni qatır qaladı, sonıqtan Leningrad portının cımısyn 2—3 ajqı toqtatadı.

Sojuzdın Evropa vәliminiñ tyslik tәrepinde **Qara teniz** ornaşqan; onın arqa hәм şıqls çaqaları viziñ Sojuzdiki. Qrım jarımatavы Qara tenizden **Azov tenizini** ajırır turadı. Fin qoltıqlındaqıdaj, Qara tenizden de Batıs Evropaqa viziñ өtkelimiz var; vunda viziñ bir neşe әhmijetli port qalalarımyz ornaşqan: Kavkaz çaqasında **Novorossiysk hәм Batumi**, Qara tenizdın arqa çaqasında **Odessa**. Qrım jarımatavында kytө çaqlı port **Sevastopol** qalası ornaşqan.

SSSR dın şıqls teniz şekarasын Тынş okeanın ыş tenizi qurajdı. Arqa tәrepte **Bering** tenizi ornaşqan. **Kamşatka** jarımatavы onnan **Oxotsk** tenizini ajırır turadı. Bul tenizlerdın ekevinin de kytө көр orın qıstın kuni qatır qaladı. Oxotsk teniziniñ tyslik tәrepinde **Saxalin** atavы ornaşqan: onın arqa cартыс Sovet Sojuzyniki, tyslik cартыс — Japonıja qolında. Saxalinnen tyslik tәrepterek cылы **Japon** tenizi ornaşqan. Japon tenizi çaqasında **Vladivostok** portı var.

Sanap өtilgen teniz şekaralarıñnan basqa SSSR dın ылken qurı çerde şekaraları var. Batısta SSSR bir neşe мәmleket penen şekaralas: Arqa Muz okeanı menen Fin qoltıqlı arasında Finlandıja menen eki aradaqlı şekara var, Fin qoltıqlıñ tyslikke qarap Baltik qaptalıñ ылken bolmaqan eki мәmle-

keti—Estonija həm Latviya menen, onnan kejin Polşa menen həm taqı da tyslikterek Qara tenizge çetkenge şekem Rumı-nija menen şekaralas.

Batıs şekaranyñ Sojuzymız uşyn ylken әhmijeti var; onyñ arqaly biz Batıs Evropa elleri menen savda çyrgizemiz. Biz bul şekaranyñ әsirise çaqsy saqlavqa tijispiz, sebevi çañ dınyja urısyn tutandıruvşy Batıs Evropanyñ faşistlik elleri bizge torıluv mymkin.

Zakavkazije da, Qara teniz benen Kaspıj tenizi arasynda Sovetler Sojuzы Tyrkija həm Iran menen şekaralas. Iran şekarasы Kaspıj teniziniñ şyqıys tәrepinerek te sozylady. Onnan kejin, şyqıysqa qarap arıraqta Afğanistan, Qıtaj, Tuvın həm Monqol, qalyq respublikalary ornasqan. Bul şekaralas qonşylarmыз benen biz tatuvmyz. Gyllen kapitalistlik mәмleketler bul ellerdi özlerine baqındyruvqa həm olardy kolonija qyluvqa umtylady, tek Sovetler Sojuzы qana is çyzinde olardy ыqtıjarly mәмleket dep tanıjdy.

Uzaq şyqıysta SSSR, çaqyn arada Japonija vasyр alqan həm onyñ tәrepinen japonija kolonijasyna ajnalqan Mançuriya menen həm sonyñ menen birge Japonija koloniasy volıp turqan Koreja menen şekaralas. Mançuriya menen Arqa Qıtajdyñ bir bәlimin alıp, japon urıspazlary Sovet Sojuzyna torıluvqa hәzirlenip atır. Şyqıys şekaranyñ biz çaqsy saqlavmyz kerek.

Mәseleler. 1. Arxangelskiden Igarkaqa həm Vladivostokke volqan teniz çolyn SSSR kartasynan kәrsetiniz.

2. Leningradtan Odessaqa volqan teniz çolyn jarымşar kartasynan kәrsetiniz.

3. Batumidan Vladivostokke volqan teniz çolyn jarымşar kartasynan kәrsetiniz.

4. Sovet Sojuzynyñ qurь çerдеgi şekaralaryn SSSR kartasynan kәrsetiniz həm şekaralas mәмleketlerdi ajtır beriniz.

SSSR дың çer бетиниң dyzilisi.

SSSR дың көбірек бәлими ој çerден ibarat. Sojuzдын Evropa бәлиминиң ylken kenisligin, gyllen Batıs Sibirdi həm Orta Azıjanyñ ylken бәлимин usь ој çer alıp tur. Ystyrt çer biziñ elimizde bir qanşa kem orып alady. Tyslik şekaranyñ voıynda tav çonlary sozylady.

SSSR дың Evropa бәлиминиң gyllenin dep ajtarlyq ken **Şyqıys Evropa** ојы alıp turady. Bul ојдын işinde orы menen оqada vijik bolmaqan ystyrtler var: Moskvadan batıstaraq orыnda tyslikke qaraj **Orta-Orыs** ystyrti sozylıp çajlasqan;

Sojuzdın Evropa bəliminin ən ylkən dərjalarь usь ystırtten şьqьsqa həm batьsqa qarap aqadь. Onnan şьqьstaraq, Volganьn oң çaqasьn vojlap **Privolga** ystırtı var; ystırt Volga dərjasьnьn burьloqan çerinde, Kujbьşev qasьnda ajrьqsa bижik. Bul orьnda ystırt bижik tikke çar volьp dərjaqa çaqnılasadь həm **Çigulij** dep ataladь. Şьqьs Evropa oьь şьqьsta arqa tərepten tyslikke qarap sozьloqan uzьn **Ural** tavlary çonlary menen şekaralas. Ural tavlary — gəne həm kytə vajran bolqan tavlary; olar bижik emes, tek gejpəra təveleri qana 1,5 km den bижigrek.

Uraldan şьqьsqa qarap ylkən, tegis **Batьs-Sibir** oьpatь var. Enisej dərjasьnan şьqьsqa qarap, gejpəra orьnlarda tav çonlary kesip ətken, **Orta-Sibir** ystırtı var.

Sojuzdın Orta Azija bəliminin çer beti de oьpattan ıbarat; Aral tenizi dөгereginde keң **Turan** oьь ornasqan.

Sojuzdın tyslik çijegin vojlap tav çonlary baslanadь. Evropa bəliminde, Qrьm jarьmatavьnьn tyslik çaqasьnda, bижik bolmaqan Qrьm tavlary sozьladь; olar arqadan çajravьtlanьp keledi de tyslik tərepke, Qrьmnьn tyslik çaqasьnьn voььna tikke dijvalqa usap tysedi.

Qara teniz venen Kaspıj tenizi arasьnda bижik **Kavkaz** tavlary var. Olardьn çonlary məngilik qar menen qarlanqan, tavidan muzьqlar sьqьnanap tysedi; Kavkaz tavьnьn təbesi — **Elbrus** 5,5 km den de çoqary kəterilgen. **Kazbek** tavь da onnan kəp pəs emes.

Turan oьь çijeginde, Sojuzdın Afqanistan həm Qьtaj menen şekarasьnda bижik həm qalьq çajlasьp kyneltyvge oңsama qolajь bolmaqan **Pamir** tav eli ornasqan. SSSR dьn ən bижik tavlary (7 km den bижigrek bolqan) **Lenin pigi** həm **Stalin pigi** usь Pamir ystinde kəteriledi.

Pamirden arqa tərepterek, batьstan şьqьsqa qarap ən bижik tav çonlarynan bolqan **Tjan-Şan** tartьloqan.

Batьs-Sibir oььnьn tyslik çijeginde, Monqol qalьq respublikasь menen bolqan şekarada, Altaj tavlary ornasqan. Bular oqada bижik tavlary; bulardьn kəvinin təbesi məngilik qar menen qarlanqan.

Məsələler. Usь bəlikte atalьp ətken gyllən oьlardi, ystırtlardi həm tavlardi SSSR dьn fizikalьq kartasьnan kəsetiniz.

SSSR dьn qazьp alьnatuqьn ken vajьqlary.

Kytə ylkən çer majdanьn alьp turatuqьn SSSR dьn çer özeginde hər qьjь vajьq var, bul vajьqlar Sojuzdın sotsialist-

lik qoʻcaloqʻında keñ tyrdə pajdalanıladı. Bul vajıqlardıñ köbisi patşa Rossıjası vaqıtında pytkillej pajdalanılmaqan həm onıñ var ekeni de belgili bolmaqan; tek çalıqız sovet qurılısı qana bul ulla vajıqlardı aştı; sovet zertlevşilerinıñ isi menen Sojuzda çana vajıqlar tavıladı solaj da bolsa keñ çerler usı künge şekem pytkillej tekserilip bolqan çoq. Usı təbiji vajıqlardı pajdalanıp, kapitalistlik ellerdi qıvıp həm ozıp ketip, SSSR öz qoʻcaloqʻınıñ qıjlı tarmaqların ravaçlandıırıp atır.

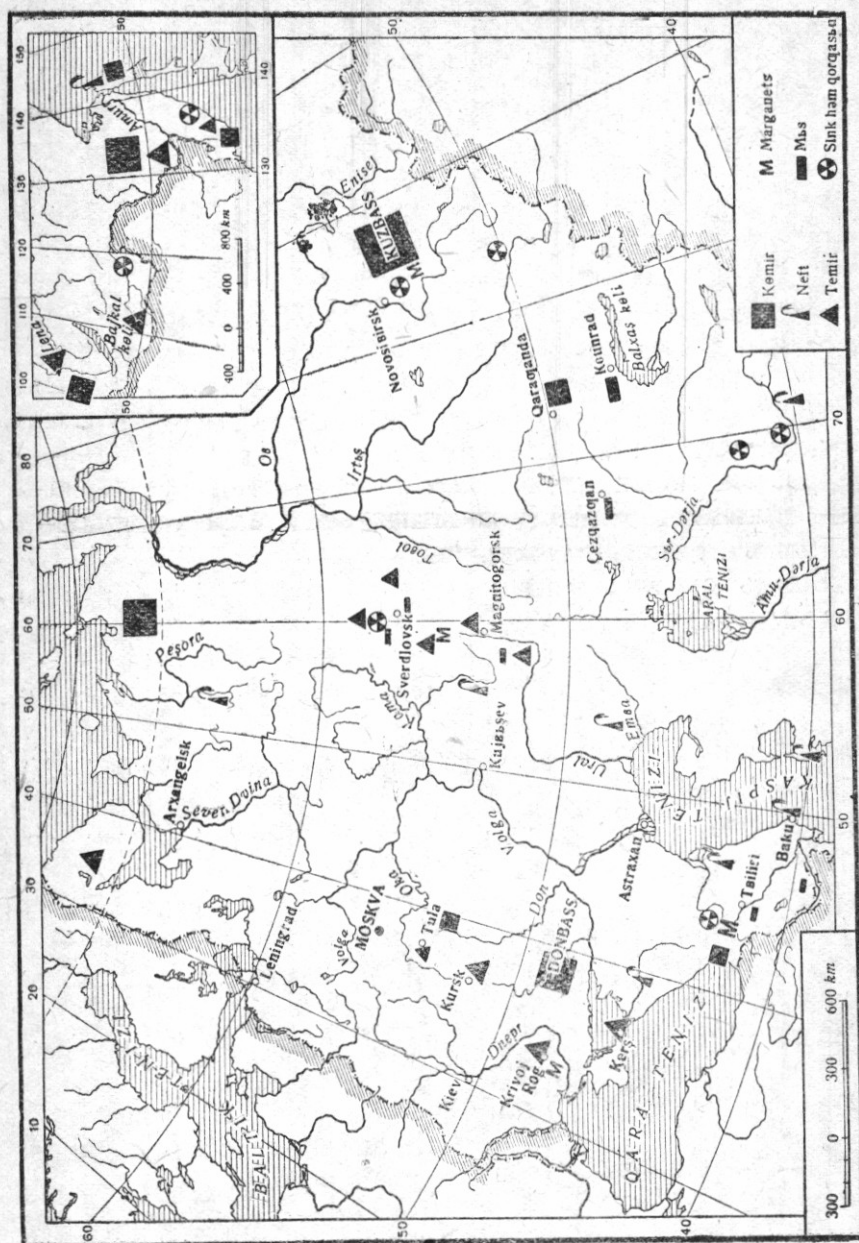
Temir rudalar qorı çaqınnan SSSR dıynjada birinşı orındı alıp tur. Onıñ çataqları hər çerde var: Ukrainada — **Krivoj Rogta**, Qıymnıñ şıqıls bəliminde — **Kerşte** həm **Ural** tavarlarınıñ kəp orınlarında (Orta Uraldaqı **Blagodat** tavında, Tyslik Uraldaqı **Magnitnaja** tavında, taqı tyslikterek **Xalilovoda**, Ural dərjası voıynda). Bunnan basqa, Sojuzdıñ Evropa bəliminde bolqan sovet zertlevşileri, **Kursk** qalasınan şıqısqı qaraqan çerde, dıynjadaqı gyllən temir qorlarına teñ bolqan, nəhan temir qorın taptı. Basqa kəp çerde de temir rudası tavıldı. Kolskiy jarımatavınıñ arqa bəliminde 1932-çılı iri ruda çataqları tavıldı.

Soñqı çıllarda bolqan sovet zertlevleri biziñ mıs rudası qorların da kytə kəp arttırdı. Dəslepki vaqıtta mıs rudası çaqınnan Ural eñ vaj rajon dep esaplanatuqın edi; Sojuzdıñ Qazaq SSR ında həzir çənede ylkenrek qorlar tavıldı; **Balxaş** kəliniñ arqa batı çaqıasında kytə ylken çez çataqı aşıldı. Mıs rudası **Kavkazda** da var. **Altaj** tavarları tarmaqlarında qorqasında həm sink rudalarınıñ çataqları var. Sojuzdıñ qıjlı bəlimlerinde aljumin rudalarınıñ çataqları tavıldı.

Bul vajıqlardıñ gylləni biziñ el usıñ kerekli bolqan metallardı keñ tyrdə islep şıqaruv bazası bolıp sanaladı. Dəslepki vaqıtta biz bul metallardı hər qaşan şet məmleketlerden keltiretuqın edik.

Uralda həm Sibirde altın var. Biz onı, altınılı qumları çıvıp həm altınılı tasları vuzıp alamız. Altınnan da bahalı sanalatuqın ekinşı bir metal — platina Uralda kəp şamada şıqarıladı. Platinanı dıynja çızilik bazarqa şıqaruv çeninen biziñ sovet eli birden-bir bolıp sanaladı.

Hər qıjlı otın vəçinen de Sojuzdıñ vajıqı az dep ajıtuqı bolmajdı. Neft vajıqı çeninen SSSR basqa gyllən məmleketlerden de vajıraq. Bas neft çataqları Kavkazda, Kaspij teñizi voıynda, Baku qalası çanında, həm Kavkaz tavarlarınan arqa tərepterek — **Grozniy** qalası çanında var.

42-suvret. SSSR daqur ken vajilqların ornalasuv kartası.

şərqdə təpəsinde bolqan **Qara-Boqaz-Gol** qoltuğunda ultanoqa otıradı həm toluqın menen çaqaqa şərqəylədi.

Sovet çerindəgi hər qıylı vəylıqlar mine usındaj.

Məsele. Neft, kömir, temir həm mıs rudalarınlın vəslı çataqların SSSR kartasınan kərsətiniz.

SSSR dın kölleri.

SSSR dın qıylı vəlimlerinde ylkən-ylkən köller var. Arqa-vatıs təpəimizdə köller kəp; ondaqlı köllerden ən ylkənleri, biz bilgenimizşə, **Ladoga** həm **Onega** kölleri. Şərqdə Sibirde tereq **Bajkal** kəli var; Orta Azija vəliminde kytə duzlı ylkən köller — tenizler — **Kaspij**, **Aral** həm suvı duzlıraq bolqan **Balxas** kəli ornasqan.

Məsele. Usı vəlimde atlar atalqan SSSR dın köllerin kartadan kərsətiniz.

SSSR dın dərjalar.

Sovetler Sojuzınlın kytə ylkən təgisligində ylkən dərjalar aqladı. Olardın aqlıslar tınlı həm aqlıqlı. Qıstın kını olar bir neşə aj qatır çatadı, çazdın kını erigen qar suvlarınlın arqasında tolır həm çaqlalarınlın tasır şəqladı (tasqın məhelinde Volganın eni 10—15 km lerge çetedi), vraq vəharqlı tasqın qatıv menen dərjalar saıylzanadı həm ən iri dərjalarda da saıylzar kemelerdin çyryvine kesent keltiredi. Arqa Muz okeanına mol suvı kəq dərjalar qujadı; olar SSSR dın Evropa vəlimindəgi **Severnaja Dvina** həm **Peşora** dərjalar, Sibirdegi **Irtış** atlı salası var **Ob**, **Enisej**, **Lena** dərjalar. **Dnepr** həm **Don** Qara teniz həm Azov tenizlerine qujadı. Evropanın ən uzın dərjası **Oka** həm **Kama** atlı salaları var **Volga**, Volgadan şərqəstaraq bolqan **Ural** dərjası — **Kaspij** tenizine qujadı.

Kavkaz həm orta Azija dərjalar vıjık qarlı tavlardan aqlır tısedı. Olar tav tıyerlikleri menen sarqlırap, kəviklenip qısnadıqlardın arasınan qattı aqlı penen aqladı; al tav arasınan təgislikke şıqqannan son, aqlıqlı aqladı, saıylzar həm atavlar hası qladı. Kavkaz tavlalarınlın Azov tenizine **Kuban**, **Kaspij** tenizine **Terek** dərjalar qujadı. Tjan-Şan həm Pamir tavlalarınlın Aral tenizine **Sır-Dərja** həm **Amu-Dərja** qujadı. Sovetler Sojuz menen Mançurija şekarasın vıjılar aqlatıqlı kəp suvı kəq **Amur** **Oxotsk** tenizine qujadı.

Dərja həm köller arzan suv çolları boluv çəninən ylkən əhmijetli. Temir çol bolmaqan orınlarda dərjalar həzırge şəkem tijkarı qatnas çolları bolıp sanaladı. Bir dərjanı ekinşı dərjaqa tutastıratuıyn kanallardıñ arqasında dərjalardıñ əhmijeti çənede küşejedi. Məselen, **Marin** suv sisteması arqalı Volga, Baltik tenizine qujatuıyn dərjalar menen tutastırılqan. Bul çol Volga həm onıñ salası **Şeksna** boılar varıp, onnan Beloje kəli arqalı ketip, kişkəne dərjalar həm olardıñ arasındadı tutastıruv kanalın boılar Onega kəline şəkem varadı; onnan bul çol Svir dərjasın boılar Ladoga kəline həm Neva dərjasın boılar Fin qoltıqına şəkem varadı. Bul köllerdiñ çaqların ajnalıp etetüıyn kanallar salınqan. 1933-çılı Stalin atındadı **Aqteniz-Baltik** kanalın quruv çənindegi kytə ylkən is islendi. Bul kanal Aq tenizden Onega kəline həm onnan arı — Fin qoltıqına şıqatuıyn çol bolıp qızmet etedi. 1937-çılı Volgadan Moskva dərjasına bolqan kanaldıñ qurılısı pitti. **Moskva — Volga** kanal — dınjada eñ iri qurılıslardan sanaladı. Kanaldıñ uzınlıqı 128 km. Ol Sovet Sojuzınñ oraj qalasın Volga menen eñ qısqa çol arqalı tutastıradı. Bunnan basqa kanal Volga suvınñ bir bəlimin Moskva dərjasına ılaqtırıp tasladı həm usınñ menen Moskva dərjasında keme çırvv isi çaqırtıladı. Sonıñ menen birge Moskva — Volga kanal Moskva qalasın suv menen təmin etyv məselesin şesedi, sevebi Moskva dərjası Sojuzdıñ kynnen-kyn əsip varatqan oraj qalasına çetkilikli dərəcədə suv bere almas edi.

Volga-Don kanalınñ proektı islengen, ol kanal Volga-dan çırgen çykli paroxodlarqa tenizge şıquvqa çol aşadı.

Dərja aqıslınñ küşı elektr stansalarınñ isi uşın paj-dalanıladı; bul halda suv küşı otın ornına çyredi həm ol aq kömir dep ataladı. Tez aqıslı tav dərjaları bul maqset uşın qolajlı bolqanlıqtan, tyslik təreptegi tavlı oblastlarımız: Kavkaz, Orta Azija, Sibirdiñ tyslik bəlimi aq kömirge oqada vaj. Tegis çerde aqatuıyn dərjalar da aq kömir ornına paj-dalanıladı: Dnepr dərjasında Evropada eñ ylkən elektr stansası bolqan — **Dnepr** elektr stansası islejdı; Volga dərjasında uş elektr stansası salına basladı.

Məsələler. 1. Eñ ylkən dərjalardı SSSR dıñ fizikalıq kartasınan tavıqlar.

2. Volga dərjasın basqa dərjalarqa tutastırılqan kanallardı kərsətiniz.

SSSR dın klimatı h m  simlik pojaları.

SSSR  zini n arqa  ijekleri menen poljar d geregini n ar  aqı na sozı p    adı h m suv q klimat pojasında  atadı. Sojuzdın bunnan qalqan gyll n  erleri orta a pojasta boladı.

SSSR Atlantik o eannan uzaqta ornasqan; T n   o eannan ol tav  on  menen ajrılqan h m tek Arqa Muz o eannı n t siri qana sovet elini n kenisligin bojlap tyslikke uzap kire aladı. Sonlıqtan SSSR territorijasın n k birek b liminde q   suv q,  az      h m  av n- a  n  az boluv  menen ajrılatsuq n kontinental klimat. Braq klimat n kontinentallı q gyll n  erde bir q   emes. Batısta Atlantik o eannı n t siri sezilip turadı: bunda  av n k p boladı, q    ıllı,  az  salq n boladı.     sqa qarap uz p ketken sa  n, klimat qur raq, q   suv raq,  az      raq vola varadı. SSSR dın Orta Azija b limindegi Aral tenizi qaptalında    erlerdi  klimatı  sirise qur  boladı.

SSSR dın en suv q or nlar  h m h tte gyll n arqa jar m- ardın en suv q or nlar  Sibirdi n arqa-    sında; bunda Jakut respublikasında, Verxo ansk qalasın n  anında 70  qa   kem suv q boladı. U  ndaj suv q m helinde havada   gyll n n   e qatadı, termometrdegi    ap qatadı,    arlı a    muzlap, temirdej qar-qatt  vol p ketedi; dem alqanda   puv havada  ini  ke i nege usaqan muz vol p qatadı.

Sojuzdın tyslik b limlerinde, arqa t repten tavl r menen qor alqan Qr mnı n tyslik  aqas nda, Kavkazdın Qara teniz t repindegi  aqas nda, q  t n k ni suv q bolmajd  dep ajtsa volatsuq n  ıllı q   h m      az  podtropik klimatı boladı.

Sojuzdın  simligi de klimatqa qarap h r q   boladı.

Arqa Muz o eannı n atavlar  Sovet Sojuz na qarajd . Bul atavlardın klimatı qatt  boladı, bulardın k bisini n k p  erleri muz benen  avıloqan.

Pat a vaqıt nda olardın k p b liminde kisi turmajtuq n edi. Braq sovet hykuyvetinin Arqan  y renyvdegi planı is  yrgizyvi arqasında, bul atavlarqa h zir qalıq qon  bast . K p poljus atavlarında ilmi  stansalar qurıld , bular hava  ra  n h m muzlardın avhal n k n sa  n serlep turadı h m radio bo  n a  zlerinin serlevleri haqqında qavar verip turadı. U   stansalarqa syjenip, Sovet Sojuz  son    ıllarda Sovet Sojuz nı n  aqalar n bojlap Muz o eannı n bo  n a  yretuq n

paroxodlarden çyrisin tærtipke saldy. 1932-çyly sovet muzvuzorşy „Sibirjakov“ Arxangelskiden Beringov buqazyna şekemgi bolqan gyllen çoldy birinşi çola çyrip şyqy. Sonor çyllarda bul çol teniz arqaly qatnasuv uşyn wərqulla çenir alyndy. Arqa teniz çoly bizin azijalyq Arqany hem Dalnij Vostokty SSSR dyn orajy menen Bajlanystyrady.

Arqa Muz okeanyndy çaqalary woýnda, Sojuzdy Evropa hem Azija welimlerinde tundra polosasy sozylp çatady.

Patşa Rossijasynnda tundra, az sanly hem artta qaloqan qalyqlar tirşilik etetuqyn çer edi. Kupesler hem patşa şinovnikleri olardy araq — şarap işkizip hem qylyşa aldap eksploatatsija qylatuqyn edi. Bul qalyq suvyn asravşylyq, avşylyq hem walyq uvlav menen zorqa kyneltip turatuqyn edi.

SSSR da tundra çana turmys penen kynelte baslady. Çergilikli qalyq sovet hykymetinin kömek beryvi arqasynnda, suvyn asrajtuqyn kolxozlar dyzip, avqatly wolyr bara atyr. Kolxozlardy köp sanly suvyn padalary Sovet Sojuzyna bahaly zatlar beredi: tundradan suvyn eti şyqarylady, suvyn terisi bahaly zamşa (wylqary) islep şyqaruvqa çumsalady. Kolski jarýmatavynyndy tundralarynda, sovet bilim pazlaryndy zertlevleri arqasynnda kytə pajdaly qazylmalar tabyldy, rudnikler (ken) hem zavodlar salyndy, on mýnlaqan qalyq bar çana sotsialistik qala — Kirovs'k qalasy salyndy; Arqa Muz okeanyndy çaqalaryna şekemgi gyllen tundrada dijqanşylyq etyvge mymkinşilik walyq sovet bilim pazlary tärepinen ýswatlandy. Baqşa eşimligi onda eşirise çaqsy zyrəhat beredi eken.

Tundra qoçalorşy eşyv menen birge tundrada turatuqyn qalyqlardyndy mädenij däreçeleri de köterile wadady. Tundrada mektepler, kooperativler, veterinarija çeninen kömek beretuqyn punktlar t. t. qurylyr atyr.

Tundradan tyslikte orman polosasy sozylp atyr. Ony arqa welimindeg kytə uly kenislikti tajga alyp turady, tyslikte ol aralas hem çapraqly ormanlar menen almasynady. Sovet Sojuzynyndy jarýmnan köbi orman.

Arqa Amerikada hem Batşy Evropada kapitalistik qoçalorşy çaqdajlarynda köp çerlerdegi ormanlar pytkillej çoq qylynoqan. Sovet Sojuz basqa ellerge qaraqanda ormanqa wajyraq, ol planly orman qoçalorşyndy ken tyrde häwiçlendiredi, bizde ormandy qyrqyp çojuv degen nərse çoq; orman plan menen, uşastkalap kesiledi, hem kesilgen ormanyndy ornyna çana orman eşip şyqady.

Ormanyndy tyslikterek dala polosasy çatady. SSSR dyn

Evropa bəliminin tysligində qaratopraqlı dala kəptən verli „qəllə kenləri“ bolıp keledi. Dalanın gyllən kenisligi syrilgen həm onda vıjdaj egilgen. Bunda dijqan qoçalıq Sojuzdın vasqa bəlimlerinen burın kolhoz bolıp birlesti, bunda sovxozlar — dınjada ən iri dən fabrikalar şəkemlestirildi.

Kaspij həm Aral tenizlerinin qaptalına ornasqan Qazaqıstan Sovet Sotsialistlik Respublikasının qurı dalaların bərlıq dep ajtarlıq burın tek mal asrav uşın pıjdalanıloqan. Qazaqlar öz mallar uşın qıslıq ot-şəp tajarlamaj, maldı ıyl voıjna dalada vaqatuqın edi; dalanın betin muz ıavuv ıiji volatuqın edi həm ot-şəp ıoqlıqtan bir neşe kynnin işinde kytə kəp mal qırılıp qalatuqın edi. Həzir Qazaqıstanda maşına pışen ıavatuqın stansalar qurıloqan; onda pışen tajarlanadı, ıaqı tuqımlı mal əsiriledi, sovxozlar qurıloqan; ıergilikli dala syrilgen, oqan qəllə egiledi, kauşuk veretuqın (rezina tajarlav uşın) əsimplikler həm vasqa da bahalı texnikalıq əsimplikler ərşitiledi. Qazaqıstanın dalalarınan ıez rudasının nəhan ıataqlar, kəmir, neft həm vasqa pıjdalı kenler tavıloqan; onda ıez eritetuqın nəhan zavodlar salına basladı.

Sojuzdın Orta-Azija bəliminde, klimat əsirise qurı bolıqan ıerde viziñ **Qara-Qum** həm **Qızıl-Qum** şəli var. Bunda sovet hykıvmeti tərepinen islengen ullı suvqaruv ıumıı, şəldin bir bəlimin paxta atına ajnaldırdı, al onda, burın tek tyje karvanlar qana sandalıp ıyrgen ıerde, avtomobil menen qatnasuv isi ıolqa qoıloqan.

Sojuzdın tyslik bəlimlerinde, salqın arqadan tavlar menen qorşaloqan Qrımın tyslik ıaqasında həm Zakavkazijada SSSR dın podtropikoblastı var. Bunda ıyzim, şaj, mije aqışlar əsiriledi. Bunda Sovet Sojuzının kurortlar var.

Səjtip, əzinin təviji vajlıqlar, topraqlar, pıjdalı kenleri, ormanlar t. t. lar ıaqınan viziñ Sojuz vasqa ellerdin ortasında birinşi orındı alıp otır. Bıl vajlıqlar patşa Rossijasında pıjdalanılmaj voşqa ıatqan ja əzin vajıtuv uşın kapitalistler t repinen ıırtqışlarşa pıjdalanıloqan. Həzir kəz ıetkisiz eldin vajlıq viziñ sotsialistlik qoçalıqtı ravaılandıırıp, Sovet Sojuzında turatuqın qalıqtın ıaqı turmısta ıasav uşın ıum-saladı.

Məseleler. 1. SSSR qandaj klimat pojaslarında ornasqan?

2. SSSR dın klimatına qandaj okeanlar həm tenizler təsir etedi?

3. SSSR dın əsimlik pojasların (30-syvret) kartadan kərsetiniz.

SSSR dñ qalq̃.

Sovet Sojuzında 170 millionnan aslam adam turad̃. Tek Qytajdñ hñm Anglija kolonijas̃ volqan Hindijanñ qana qalq̃ sañ SSSR dikinen art̃qraq. Bizñ qalq̃m̃z ylken kenislikke taral̃p ornasqan.

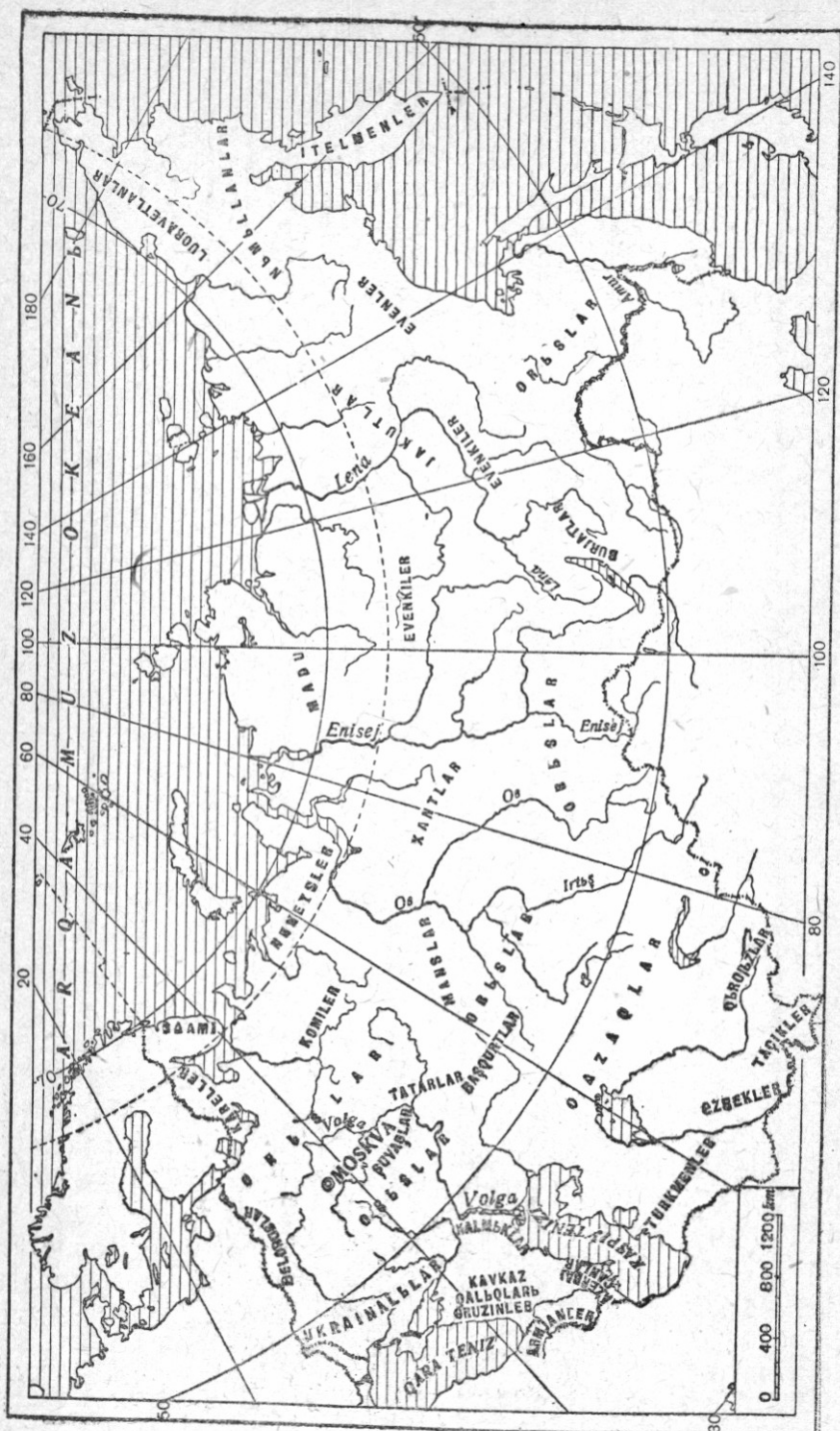
Bizñ Sojuzm̃zdñ q̃jlb̃ vñlimlerinde qalq̃tñ t̃q̃zlb̃q̃ hñr q̃jlb̃. Sojuzdñ Evropa vñliminde 1 kv. km ge ortaşa esap penen 26 adam tuvr̃ keledi, braq Sibirñ arqa şetin-degi kyt̃ ylken kenisliklerde, orñna qarap 20 kv. km ge 1 adam tuvr̃ keledi.

SSSR qalq̃ hñr ̃yl sajñ 3 mln. qa art̃p turad̃. Bizñ elde tuṽluv ̃yl sajñ artad̃. ̃engen sotsializm eli eksploatatsija hñm ̃um̃ss̃zlb̃q̃t̃ qurt̃p, ravoşı hñm dijqanlardñ avhalñ bir toqtavs̃z ̃aq̃s̃rtad̃. Al us̃ vaq̃ttñ özinde kapitalistlik qõalb̃q̃tñ krizisi, kapitalistlik ellerdegi mijnetkeşlerdi ̃um̃ss̃zlb̃q̃qa, aşarş̃lb̃q̃qa, myt̃çlikke duṽsar etedi; ölyvşilerdiñ sañ artad̃, tuvr̃ ösyv kemijdi; sonq̃ ̃ıllarda kapitalistlik ellerdiñ gejp̃aralar̃nda qalq̃ heş artpaj tur.

SSSR qalq̃nñ k̃p̃şiligi aṽllarda turad̃, qala qalq̃ 25% ten az qana asad̃. Braq sonq̃ ̃ıllarda qalalar tez tyrde ösip at̃r: Moskva, Leningrad hñm sojuzlb̃q̃ respublikalardñ oraj qalalar̃ basqa sanahat orajlar̃ ösip at̃r, ̃ana qalalar sal̃nd̃. M̃sal̃: Uralda Magnitogorsk, Kolskiy jar̃mataṽnda Kirovsk, Kamada Berezniki, Qazaq SSR da Qaraqand̃, Taçik SSR da Stalinabad, Dalnij Vostok kraj̃nda Komsomolsk hñm basqa solarqa usaqan k̃p̃ qalalar ösip ş̃q̃t̃.

SSSR da tek irirek qalqlardñ sañ qana 60 qa şekem esaplanad̃. Olardñ uluṽna sañ — 180 ge varad̃. Patşa hyk̃vmeti or̃s emes milletlerdi ajr̃b̃q̃sa aṽr tyrde ezdi, qatt̃ eksploatatsija q̃ld̃, milletlerdiñ aras̃nda duşpanlb̃q̃ ot̃p ̃aq̃atuq̃n edi: bir milletti ekinşisine qar̃s̃ turuvqa öşktiretuq̃n edi. Millet ezilyvinin gyll̃n aṽr̃lb̃q̃ hñm huquqs̃zlb̃q̃, eki ̃aq̃lap ezilgen — patşa hyk̃vmeti hñm öz bur̃uazijas̃ t̃repinen ezilgen mijnetkeşlerdiñ ̃elkesine tysetuq̃n edi. Or̃s emes milletler ornasqan rajonlardñ k̃ṽi kolonija hal̃nda edi. Olarda sanahat hñm m̃denijat birdejine ravaçland̃r̃lmad̃; aṽr eksploatatsija hñm m̃denijat birdejine ravaçland̃r̃lmad̃; aṽr eksploatatsija hñm s̃jas̃ ezilyv — qalq̃tñ ̃ar̃lb̃lanuṽna hñm ölyvine sever volatuq̃n edi.

Ull̃ Oktjabr sotsialistlik revoljutsija millij ezilyv s̃jasat̃n typ-tam̃r̃nan ̃oq̃ q̃ld̃. Gyll̃n qalq̃ azat hñm ten hu-

43-сүврет. СССР дьаң һәр қылы қалықлар қаж çerлерде турадь.

quqlı boldı; olardıñ varlıqı öz ıqtıjarlar menen tuvsqan-
lıq Sovet Sotsialistlik Respublikalar Sojuzı bolıp birikti. So-
vet hykymeti ıllarında, SSSR hykymetiniñ ırdemi menen
olar öz qoqalılqların haviqlendirdi, ızleriniñ materiallıq avhal-
ların ıaqırttı hım öz mädenijatların alqa bastırdı.

Patıa vaqtında mädenijat ıaqınan artta qalqan biziñ el,
dynja ıyzindegi birinşı qatarda turqan eldiñ birine ajnaldı.
Eldiñ toqtavsız hım tez ızıp turqan materiallıq vajlıqı,
onıñ mädenijatınñ ıoqarılavına ırdem verdi. Bizde egede
qalıqtıñ savatsızlıqı tijkarınan saplandı. Ele ıaqın kynde
qana varlıq dep ajtarlıq savatsız bolqan majda qalıqlar,
mısalı ıerkeslerdiñ gylleni savatlı boldı. Bizde gyllen qalıq
baslapqı därecede bilim aluvqa minnetli. Qalıqtıñ kitapqa
tilegi oqada arttı. Sovet hykymeti ıllarında ıyoqarılqan
gazetlerdiñ muqdarı 14 ıola arttı. SSSR ilimniñ en iri dynja
ıyzilik orajı, bolıp varatır. Onıñ bilim pazlar fizikada hım
ximijada, meditsinada, biziñ eldegi pajdalı kenlerdi yjrenyv
isinde, arqa ellerdi yjrenyvde hım ilimniñ kytı kıp tarmaq-
larında oqada tanlanarlıq tabıslar taptı. Hette burıazija
bilimpazlarınñ mojnılarına aluvlar vojınıa, biziñ eldegidej
qalıq tärepinen ilimge hyrmet hım hykymet tärepinen ırdem
dynja ıyzinde heı bir ıerde bolqan emes.

SSSR dın mämleketlik dyzilisi.

SSSR raboıi hım dijqanlardıñ Sotsialistlik mämleketi.
1917-ıyldıñ Oktjabrindegi Uılı proletar revoljutsijası kapita-
listlerdiñ hım pomeııiklerdiñ hykymetin biziñ elde mängenige
ıoq qıldı.

Kapitalistlik ellerden tuvrıdan-tuvrı urıı ırdemin alqan,
burıazija-pomeııik kontrevoljutsijasınñ qutırınır qarıı
turuvına qaramastan, uı ıyloa sozılqan qızuu graıdanlar
urıında, biziñ eldiñ raboıilar menen dijqanlar miateınikler-
di hım interventlerdi ıenip ıyoqır, biziñ varlıq elde sovet
hykymetin dyzdi.

Varlıq ıer, onıñ ızegi, suvı, ormanı, varlıq fabrikalar,
ıaxtalar, temir ıollar, zavodlar, bankalar, qatnas quralları
sovetler elinde mämleket mylki, jaqnij gyllen qalıq mylki
bolıp sanaladı.

Bizde varlıq eksploatatorlar klası saplanqan. Kisini kisi
eksploatatsija qıluv mängenilikke ıoq qılınqan, klassız ıamijet
qurılıp atır hım „Hır kimnen onıñ qolınan kelyvine qaraj,

hər kimgə mijnetinə qaraj“ degen sotsializminin tijkarqı prinsibi varlıqqa kelip atır.

1936-cı ildən 5-dekabrində SSSR dən gezezsiz şaqırılan VIII-Pytkilsojuzlıq sovetler siezdi SSSR dən çana Konstitutsijasın—bizin Sovet məmleketinin Tijkarqı nızamın bekitti. Bul nızam Lenin isin şın davam etkizyvşı, bizin danışpan kəsimimiz Stalin çoldastın qolı menen çazılan. Ullı Stalinlik Konstitutsijada—çengen sotsializminin Konstitutsijasında—bizin tərepimizdən çenip alınqan sotsializminin gyllən dınjalıq-tarixij çenisləri, sovet eli graçdanlarının ullı huquqları həm ezgi minnetləri çazılan.

Stalinlik Konstitutsija SSSR graçdanlarının varlıqın mijnetke, dem aluvqa, qartajıan kynde çərdem alıp təmin etilyvge, bilim aluvqa, qoçalıq, məmleketlik, mədenij həm çəmiyetlik-sıjası turmısta hajallarqa erkekler menen tən huquqlı voluvqa huquq veredi, SSSR dən varlıq graçdanlarına, olardı qaj millet həm qaj rasadan voluvına qaramastan tən huquq veredi.

SSSR graçdanları mijnetkeşlərdin pıjdasın gyzetyvşı nızam menen təmin etiledi: söz azatlıqına, vaspə söz azatlıqına çıjnalıslar, mitingler, kəşede çyrisler həm demonstratsijalar çasavqa, çəmiyetşilik şolkemlergə birlestiryvge huquq veriledi. Bul azatlıqlardı gejpəraları burçuazija—demokratijalıq konstitutsijalarda çazılan volsa da, al olar is çyzinə şıqarılmaıdı həm kapitalistlik eldegi mijnetkeşlər massası huquqsız qaladı. Sovet Sojuz graçdanlarının huquqı bizin Konstitutsijada tek ajtılıp qana qojılmaqan, al olardı gylləni sovet hykvymentinin çetiskenlikləri menen tolıq təmin qılınqan, bizin tərepimizdən çenip alınqan tavıslarımız benen tən qılınqan.

SSSR Konstitutsijasında graçdanların minneti haqqında da ajtıladı. SSSR dən hər bir graçdan SSR Sojuzının Konstitutsijasın çerine çetkeryvge minnetli: nızamları orınlavqa, mijnet tərbin saqlavqa, çəmiyetşilik vazıjraqa ədil kəz benen qaravqa, sotsialistlik qalaba turmıstın tərbin hyrmet etyvge, çəmiyetşilik sotsialistlik mylikke, sovet qurılışının ezgi həm kisi qolı tijmejtıuqın tijkarı, vatanımızdın vajlıq həm kışqıvatının şıqatıuqın ornı, gyllən qalıqtın avqatlı həm mədenijatlı turmışının volatıuqın ornı dep qarap, onı saqlavqa həm bekemlevge minnetli.

Əz elin qorqav, SSSR dən hər bir graçdanının vazıjrası həm Rəvəşı-dıjqan Qızıl Armijasında qızmet etyv SSSR graçdanlarının ədyvli minneti volıp sanaladı.

SSSR daqь gyllən hykьvmet, basьnda mijnetkeşler Sove-
tiniң deputatlarь turqan qala hēm avьl mijnetkeşlerini. Mijnetkeşler deputatlarьnьң varьlьq Sovetlerine deputatlar sajlavlaqanda uluvma qalьqqa birdej, ten hēm tuvrydan-tuvry sajlav huquqь voьnьşa, havazdь çasьrьn beryv tьjkarьnda sajlanaдь.

Tek biziң sajlav nьzamь qana haqьqat qalava sajlav huquqьn təmin etedi, bundaj sajlavdь heş bir burçuazija-demokratijalьq məmleketler bilmejdі. Barьlьq graçdanlarqа sajlavlarda sajlavqа huquq verip, biziң sajlav nьzamь heş bir şart hēm şek qojmajdь: biziң eldegi çasь 18 ge toloqan barьlьq graçdanlar, erkekler hēm hajallar, qaj milletten voluvьna qaramastan, sajlavqа huquqlь.

Barьlьq graçdanlardьn ten sajlav huquqь nьzam voьnьşa da təmin etilgen: barьlьq graçdanlar sajlavlarqа ten huquq penen qatnasadь; hər bir graçdanin tek bir qana havazqа ije. Barьlьq Sovetlerdin deputatlarь tuvrydan-tuvry sajlav çolь menen sajlanaдь.

Sajlavda tolyq eriklilik hēm davьs beryvdin çasьrьnlyqь təmin etilgen. Belgilengen ylgidegi sajlav vьulletenin sajlavşь hēmmesi uşьn bir tyrdegi konvertke salьp çavьstьradь hēm öz qolь menen sajlav jaşsagine saladь.

Sajlavlarda barьlьq çəmiyetşilik şəlkemler hēm mijnetkeşler çəmiyeti, al sonьң menen birge karxanalardaqь ravoşь hēm qьzmetkerlerdin urьs şaqaplarьndaqь qьzyl əskerlerdin, kolxozdaqь dijqanlardьn, sovxozdaqь sovxoz ravoşь hēm qьzmetkerlerinin uluvma çьjnalьsь öz kandidatlarьn kərsetyvge huquqlь.

Sovet Sotsialistlik Respublikalar Sojuzь öz ьqtьjarlarь menen birikken tenhuquqlь Sovet Sotsialistlik Respublikalarьnan quralqan sojuzlьq məmleket.

SSSR qa өз ьqtьjarlarь menen birikken on bir tenhuquqlь sovet sotsialistlik respublikalar sojuzь kiredi: **Belorus SSR** (oraj qalasь — **Minsk**); tyslikte, Qara hēm Azov tenizlerinin çanьnda **Ukrain SSR** var, (oraj qalasь — **Kiev**); Kavkaz tav çonlarьnan tyslikke qarap uş sojuzlьq respublika var: **Gruzin SSR** (oraj qalasь — **Tbilisi**); **Armjan SSR** (oraj qalasь — **Erevan**) hēm **Azerbajçan SSR** (oraj qalasь — **Baku**).

Sojuzdьn Orta-Azija vəliminde bes sojuzlьq respublikalar var. Turan oьpьnьң kəp vəlimin **Qazaq SəR** alьp turadь (oraj qalasь — **Alma-Ata**); Qьtaj menen bolqan şekarada, Tjan-Şan tavlarynda **Qьrğьz SSR** çatadь (oraj qalasь — **Frunze**); Kaspij tenizinen şьqьsta, Iran menen bolqan şekarada **Tyrkmen**

SSR var (oraj qalasъ — **Aşxabad**); onnan şoqьstaraq **Ўzbek SSR** (oraj qalasъ — **Taşkent**); taqь şoqьstaraq, Afqanistan h m Qьtaj menen bolqan şekarada **Ta ik SSR** var (oraj qalasъ — **Stalinabad**).

Barlьq qalqan kenislikti sojuzlьq respublikalardьn i inde e  ylkeni bolqan — **Rossija** Sovet Federatsijalьq Sotsialistlik Respublika — **RSFSR** alьp turadь (onь  oraj qalasъ h m varlьq Sojuzdьn oraj qalasъ — **Moskva**).

Sojuzlьq respublikalardьn sostavьna kirgen milletlerdin, avtonomijalь sovetsotsialistlik respublikalar h m avtonomijalь oblastlar sьjaqlь  zini  milli  zin- zi basqaratuqьn basqarmasъ var.

RSFSR di  sostavьna on  eti avtonomijalь respublikalar kiredi: Finljandiya menen bolqan şekarada **Karel ASSR** var, Evropa b limini  arqa- oqьsьnda ullь **Komi** avtonomijalь respublika  atadь, orta Volgada **Mordva**, ** uvaş**, **Marij**, **Tatar**, **Udmurt** avtonomijalь respublikalarь var, Volga voььnan t menrekte **Povol ie Nemetsler ASSR** h m Kaspij tenizini  qaptalьnda **Qalmьq ASSR**  atadь. Qььm jarьmatavьn **Qььm ASSR** alьp turadь. Kavkaz tavlarynь  arqa qьjasьnda bir ne e avtonomijalь respublikalar var: **Kavardь-Balqar**, **Arqa-Osetin**, ** e en-Inguş** h m **Daqьstan**. Ural tavlarynь  tyslik b liminde **Ba qьrt ASSR** var.  oqьs Sibirde Muz okeanьnь   aqasьna **Jakut ASSR** nь  ullь kenisligi  antasьp turadь, Bajkal k li  anьnda **Burjat-Mon ol ASSR** var.

RSFSR di  qalqan kenisligi oblastlarq  h m krajlarq  b lingen. H r bir krajdьn sostavьna millij avtonomijalь oblastlar kiredi; mьsalь Uzaq- oqьs krajьna **Evrej** avtonomijalь oblastь kiredi.

USSR ge **Moldavan** avtonomijalь respublikasъ kiredi. Gruzin h m Azerbay an **SSR** sostavьna da avtonomijalь respublikalar h m oblastlar kiredi.  zbek **SSR** sostavьna **Qara-Qalpaq ASSR** kiredi.

SSSR daqь m mleket vijligini   oqarqь organь **SSSR  oqarqь Soveti** volьp sanaladь. Ol uluvma qalbьq a birdej, te  h m tuvrьdan-tuvrь sajlav huquqь voььn a, havazdь  asьrьn beryv tijkarьnda sajlanađь.  oqarqь Sovet eki palatadan — **Sojuz Soveti** h m **Milletler Soveti** palatalarьnan quraladь. **Sojuz Soveti** varlьq **Sojuz** gra danlarь t repinen sajlanađь h m olardьn qaj milletten voluvьna qaramastan **SSSR** dьn varlьq mijnetkeşlerini  uluvma manpaatьn g zlejdi. **Milletler Soveti** sojuzlьq h m avtonomijalьq respublikalardьn, avtono-

mijalь oblastlardьn h m millij okruglardьn v killерinen sajlanaԁь. Normasь: h r bir sojuzlьq respublikadan 25 deputattan, h r bir avtonomijalь respublikadan 11 deputattan, h r bir avtonomijalьq oblastan 5 deputattan, h m h r bir millij okrugtan bir deputattan sajlanaԁь. Milletler Soveti SSSR qalьqlarьnьn tatuv semijalarьna kiryvьi, h tte e  az sanlь milletlerdin ajьrьqsa, spetsilik manpaatlarьn saqlavԁь k z aldьnda tutadь.

Sovet Sojuzьnьn gьll n nьzamlarьn  oqarqь Sovet bekitedi.

 oqarqь Sovet m mleketlik hьkьvmettin atqaruvьь h m basqaruvьь  oqarqь organьn — SSSR Qalьq Komissariatlarь Sovetin tastьqlajԁь.

 oqarqь Sovet bizim eldin  oqarqь sud organьn — SSSR  oqarqь Sudьn sajlajԁь.

M seleler. 1. SSSR dьn h r qьjlь qalьqlarь qajda turatuԁьnlьqьn kartadan (43-syv.) qaranьz; olardьn qalaj ornasqanlьqlarьn SSSR dьn administrativ kartasьnan k rsetiniz.

2. Qalьq kьt  tьqьz otьrqaп h m sijrek otьrqaп orьnlardь kartadan (38-syv.) tavьnlьz.

3. Sojuzlьq respublikalardьn bas qalalarьn k rsetiniz.

4.  oqarьda ajt p  tilgen avtonomijalь sovetsotsialistlik respublikalardь SSSR dьn administrativ kartasьnan k rsetiniz.

5.  z oblastьnьzԁь (kraj) h m oblastlьq orajьnьzԁь k rsetiniz.

SSSR dьn qo alьqь.

Pat sa Rossijasь artta qaloqaп,  arlь h m qo alьq  aqtan rava lanьaqaп el edi. Rossijadaqь fabrik-zavod sanahatь basqa eller menen salьstьrqaпda kьt  na ar rava lanqaп edi. Rossijanьn orajьndaqь tek bir qana rajonlar sanahatь rajonlarь edi. Avьl qo alьqь da oqada artta qaloqaп edi: y  almaslьq atьz, soqa, ximijalьq d ristin volnavь, zьr hattьn t men boluvь — pat sa Rossijasьndaqь dijqan h m pome  ik qo alьqьnьn  zge eligi mine usь edi.

Sovet hьkьvmeti texnikalьq-ekonomikalьq  aqtan aldьnqь qatardaqь ellerdi „qunьp  etyv h m ozьp ketyv“ degen vazьjpanь  z aldьna qojԁь h m bul vazьjpanь  etis kenlik penen is  yzine asьrьp atьr. Bizin eldin qo alьqь pytkil talaptь h m mymkin ilьxti esaplap aldan dyzilgen plan voььn sa rava landьrьladь.  enip  ьqqan Stalinlik bes ьllьq bizim eldi artta qaloqaп elden, quvatlь elge, sotsializmnin bekkem krepostьna ajnaldьrdь. Sanahat tek orajьnda qana emes, pat sa Rossijasь vaqьtьnda eldin e  artta qaloqaп b limleri bolqaп  etlerinde de  sti.

Sovet Sojuzьnьn qoroqav kь i  l sevsiz d re ede  sti, h m

Bizim ulla sotsialistik elimizge toryluvqa ojlaqan duşpanny qajssyn bolsa da ojran qylady.

Sotsialistlik sanahatın ravaçlanuvı eldin elektrifikatsiyalanuvına tıkarlanğan. SSSR dın qıylı bəlimlerine onlağan iri elektr stansalar salınğan, bular fabrika həm zavodlarqa, qala həm avıllarqa elektr energijasın veredi. Dnepr stansası (**Dneproges**) en iri elektr stanşa volıp sanaladı. Bijik plotina menen qorşaloğan Dnepr elektr stansasın qıvatlı maşinasın hərəketke keltiredi. Dneproges çapındaqı iri zavodlar elektr energijası menen islejdı, Dneproges uzaqtaqı zavodlarqa, kolhoz həm sovxozlarqa da energiya veredi. **Volxov**, **Svir** elektr stansalar da suv kışı menen islejdı. Başqalar hər qıylı otnlardan pıjıdalanadı. Qıvatlı **Şatur** stansası Moskvadan uzaq emes çerdegi ulla torf vıtpaqıyqın torfı menen islejdı, **Kaşira** elektr stansası — Moskva qaptalı bässejnindegi gyren kömir menen islejdı, **Şterov** stansası — Don tas kömir şaxtalarqın taslandıqlar menen islejdı.

Sanahatın qıylı tarmaqları rəvəcəldə həm əsti. Tyslik Uralda, Magnitnaja tava çayında, dınjadaqlı metallurgik zavodların eñ irisinen bolqan **Magnitogorsk** metallurgik zavodı salındı. Ol sonda tavıloqan rudalardan Kuznetski həm Qaraqandıdan keltirilgen kömir menen şojın həm polat islep şıqıradı.

Kuzbastaqь ең vaj көмір қатпарлығына, rudаны Magnitnaja tavьnan aluvşь **Stalinlik** metallurgik zavodь salьndь.

Maşına qurılış rəvaçlandı, sovet zavodında işləp völməyən heş bir maşına çoq. Patşa Rossijasında avtomobil sənəhatı pytkillej çoq edi, həzir Moskvada həm Gorkijde kytə iri avtomobil zavodı var.

Xarkovtaq, Stalingradtaq Şeljabinskiydegi zavodlarda traktorlar; Saratovtaq, Zaporozhyedey zavodlarda kombaynlar isledy.

Hər qıylı vaxtlar—atış uşn dəris, bojav, dəri tərər tərər lardə
beretürən çana ximija sanahatı ərsti. Uralda, Bereznikide ka-
lij duzı islep şıqarılady, **Stalinogorsk** ximija kombinaty,
Voskresensk ximija kombinaty Moskva qartalyndaqı vas-
sejndegi gyren kömir menen islejdi.

Toqymaşlyq sanahaty da ravaçlanady; eski toqymaşlyq rajonlarynan — Moskva hem Ivanovo rajonlarynan basqa rajonlarda — Orta Azijada, Zakavkazijada paxta islep şyqaratuqyn çana toqymaşlyq fabrikalary salyndy.

SSSR-da kollektivlestirýw tijkarynda awyl qoçalyq ta typ-

tamırnıñ qajta qurıldı. Dara dıjqanlardıñ bırıñqı tap-taı atızlarınıñ ornına gyllen çerde uş-qırj kerinbejtıqın kol-xoz hám sovхоз atızlarǵa ajıyıp atırıp. Bırıñqı zaman soqalarǵa ornına maşınalar: traktorlar hám kombajınlar islejdı, ximijalıq dərısler qollanıladı. Bızın avıl qoçalıq dıñjada eñ iri hám aldınqı qatardaıq avıl qoçalıq volıp sanaladı.

Sovet Sojuzınıñ ulla kenisligindegi təbiǵı çaqdajlardıñ hər qıy bolıv, bızın el uşın kerek bolqan qıy avıl qoçalıq ɵsimliklerin ɵstırvge mımkinsilik beredi. Orta Azija hám Zakavkazijadaıq suvqarılqan atızlarda ǵaz voıy paxtanıñ eñ ǵaqsı sortlarǵa pisip ɵtiledi, ɵsir atqan toqmasılq sa-nahatı həzirgi kynde usı paxta menen tolıq təmin qılınqan. Sonqı ǵıllarda Qrım, tyslik Ukraina hám Povolǵie atızlarında paxta ɵsirile basladı. SSSR dıñ Evropa bəliminiñ tyslik jarıymında, qant zavodlarǵa uşın qam və ɞ volatuqın — qant ləvləbisin egıv kəp zamanlardan berli taralqan. Həzir Qazaqstanıñ dalalarında, Batıs Sibirde hám Uzaq Şıqısta qant ləvləbisi egiledi. SSSR dıñ Evropa bəliminiñ arqa jarıymında, bızın kendir toqmasılq fabrikalarımızdı qam və ɞ benen təmin etetuqın kendir kytə kəp muqdarda egiledi. Kəndirdiñ bir bəlimi şet ellerge ɞiberiledi.

Bıjdaj kəbinese Sojuzdıñ tyslik jarıymında egiledi: Ukraina, Arqa Kavkazda, Povolǵiede. Sonqı ǵıllarda bıjdaj vınnan vərha arqarqa qaraj ɞılǵıp, onşama vahalı bolmaqan qara bıjdajdı ondarq atızlardan qıyır şıqardı.

Eldiñ qoçalıqında ɞol qatnasınıñ əhmijeti kytə ulla. Temir ɞol menen, suv ɞolı menen, tenizler hám dərjalar menen, hər qıy ɞykler tasladı. Zavodlarqı hám fabrikalarqı qam və ɞ hám otın alıp kelinesi, onda islengen və ɞler pytkil elge ɞiberiledi. Eldi qorqav isinde de transportıñ əhmijeti kışkene emes. Urıs vola qalqan kynde Qızıl Armijanı hám hər qıy urıs ɞyklerin temir ɞol menen bir oınnan ekinşı oıñqı tez ɞetkizıv kerek voladı.

Patşa Rossijasındaıq temir ɞol kəbinese Evropa bəliminde salınqan edi; bunda Moskvadan pytkil tərepke temir ɞol şaqav ketedi. Sibirdiñ nəhan kenisliginde tek bir qana temir ɞol salınqan, bul temir ɞol pytkil Sibirdi Uraldan baslap Tıñs okeanqı şekem kesip ɵtedi (**Ulla Sibir** temir ɞolı).

Sovet hykyvmeti bir qanşa muqdarda ɞana temir ɞollar saldı. Olardıñ işindegi en irisi **Turksib** (Tyrkstan-Sibir temir ɞolı) volıp, bul ɞol Sibirdi Urta Azija menen tutastıradı.

Çaңa çoldıñ — Moskva — Donbastıñ qurılısı pıtıp kijatır; ol don kömirin sanahat rajonlarına tasuv çumıysın çenilletedi.

Temir çollar әstelep elektr kыşı menen çyrgizilyvge көsip atır. Eldiң qыjы вәлимлеринде салынаған elektr stansalar, temir çollarğa da elektr kыşı береди. Elektrlestiryv temir çollarдың çyк tasuv isin kytә arttırady.

Dәрja һәм теңиз çollarын қақсыrtuv isine оqada kevil берілген: қаңа каналлар, port имаратларын салув, кемелер қасав — uslardıñ gyllәni бизiң Sojuzdaqı suv çольның әһmijetin arttırady.

Avtomobil kytә en çajqan. Ele көpten emes qana avtomobil tansыq zat edi, endi һәр bir sovet zavodының һәм fabrikasıның, һәр bir sovхоздың һәм көp kolхозlardıñ өз avtomobilleri var һәм олар menen өз çyкlerin тасыjdy.

Барlыq бизiң el hava çolları menen keskilengen. Ele temir çol салынаған, Sojuzдың ең uзақ arqa вәlimi menen samolet арqалы qatnas çolğa qojылаған. Hava çольның uzыnlıqı қақынан бизiң el dynjada birinši orында тұrты.

Mәseleler. 1. Bul вәlimde аjтыр өtilген ең iri қаңа qurılıslardy SSSR kartasынан көrsetiңiz.

2. Paxta, kendir, qant lәv'әvisi, vıjdaj, qara vıjdaj egiletuqын rajonlardı kartadan көrsetiңiz.

3. Moskvadan Arxangelskke, Leningradqa, Gorkijge, Qыmtqa, Kavkazğa varatuqын temir çollardy көrsetiңiz.

4. Moskvadan Ural арqалы Sibirge Vladivostokke şekem bolqan temir çoldı көrsetiңiz.

5. Turksıvti көrsetiңiz.

SÖZ BASLARƏ.

I. ÇER ŞARƏ.

Gorizont h�m gorizontt�n t�repleri	3
Çerd�n formas�	5
Çerd�n sutkal�q h�reketi	7
Çerd�n bir �yl i�indegi h�reketi	8
Qujas sistemasy�	10
Din— bilimge qar�	11

II. PLAN H M KARTA.

Plan qalaj s�zylady�	13
Planqa tysirilgen n�rselerdi qalaj tanuvqa bolady�	16
Plannan pajdalana bilyv ne u��n kerek?	17
Globus h�m karta	18
Jar���arlar kartas�nda ne n�rselerdi k�ryvge bolady�	19
Ne u��n kartada gradus setin tysiryv kerek?	—
Geografija kartas� menen plann�n ortas�nda qandaj a��rma bar?	22
Kartalar ne maq�setler u��n s�zylady�	23
SSSR h�m e� bas� kapitalistlik m�mleketler �er betine qalaj ornasqan?	—

III. ÇER Q RT S .

�er �ar�n�n qav���	25
�erd�n qatt� qav��� neden quralo�an?	—
�er �ar�n�n i�indegi v��ler qandaj avhald� �atady�	26
Massiv-kristall ��n�slar qalaj d�rejd�	—
Tav ��n�slar�n�n vajran boluv�	—
Suv h�m samal �er betin qalaj �zgertedi?	27
�er q�rt�s� qalaj ��lsady�	31
�er silkinyv	33
Vulkan degen ne?	—
Qandaj tegislikler bolady�	35
�er ast�nda qandaj vaj�qlar �as��n�r �at�r��?	36

IV. OKEANLAR H M TENİZLER.

Tenizlerdin h�m qur� �erlerdin b�linyvi	37
Qandaj atavlar bolady�	39

Qatnas çolь boluv çəninən okean həm tenizlərdin əhmijeti . . .	40
Tenizlərdin tereqlikleri	42
Teniz suvьnьң qasijetleri qandaj?	—
Teniz suvь qalaj qozqaladь?	43
Tenizde suvdьң tasuvь həm qajtuvь	44
Teniz muzь qandaj boladь?	—
Teniz hajvanlarьnьң həm əsimliklərinin adam uşьn qandaj əhmijeti var?	45

V. DƏRJALAR HƏM KƏLLER.

Dərjalar. Dərja sistemasy ne həm dərja suvь qajdan şьoqadь? .	46
Dərjalardьң qalьq qoçalьqьnda əhmijeti	48
Kəllər	50

VI. KLIMAT.

Hava ьraьь həm klimat	51
Hava ьraььnьң həm klimattьң qalьq qoçalьqь uşьn əhmi- jeti	52
Klimattьң zьjanь təsirleri menen gyresyv	—
Çer şarьnьң çьlь pojaslarqə bəlinyvi	53
Teniz həm kontinental klimatlar	55
Teniz aqьslarь həm olardьң klimatqə təsiri	56
Klimattьң oььnьң vijikligine vajlanьsь	—
Tav çonlarьnьң klimatqə təsiri	57
Çer şarьnda çavьn-şarьnьң bəlinyvi	—

VII. ÇER ŞARьNьN TOPRAQ-ƏSIMLIK POJASLARь.

Topraq həm əsimlik pojaslarьnьң dərevi ne nərsəgə vajla- nьsь?	60
Poljar oblastlarь	—
Tundra	63
Orman polosasь	65
Dala	66
Şəllər	67
Podtropik oblastь	69
Tropik oblastlar	70

VIII. ÇER ŞARьNьN QALQь.

Qalьqьnьң sanь həm tьoььzьlьqь	72
Qalьqьnьң artuvь	75
Adamnьң rasalarь	—

IX. HƏZIRGI KYNDE DYNJANьN MƏMLEKETLIK BƏLINISI.

Kapitalistlik eller həm olardьң məmleketlik qurьlьsь	78
Amerika Qurama Ştatlarь	80
Anglija	82
Fransiya	83

İtaliya	83
Germaniya	84
Japoniya	85
İspaniya	87
Avstriya	—
Şexoslovakiya	88
SSSR dñ Prıvıaltık qonşylarñ	—
Polşa	89
Rumıniya	—
Tyrkiya	—
İran	90
Afqanıstan	—
Monqol, Tuvın qalıq respublikalarñ	91
Qıtaj	—
Hindiya	92
Jarñmatav Hindoqıtaj	93
Avstralıya, Afrika hñm Tyslik Amerikanñ sıyasñ çaqtan vñ- linyvi	—

X. SSSR dñ QBSQAŞA OBZOR.

SSSR dñ geografıyalıq avhalñ	95
SSSR dñ çer vetiniñ dyzilisi	97
SSSR dñ qazır alñnatıqñ kñn vajlıqlarñ	98
SSSR dñ kñlleri	102
SSSR dñ dñrjalarñ	—
SSSR dñ klimatñ hñm øsimlik pojalarñ	104
SSSR dñ qalqñ	107
SSSR dñ mñmleketlik dyzilisi	109
SSSR dñ qoçalıqñ	113

М. П. Потемкин и П. Г. Терехов. ГЕОГРАФИЯ.

Учебник для школ взрослых
на кара-калпакском языке.

Перевод *Наджип Ж.*

Государственное Учебно-Педагогическое Издательство Наркомпроса РСФСР
Москва, 1939 г.

Отв. редактор перевода *Т. Бикембетов.*

Техн. редактор *В. П. Рожин.*

Корректор *Э. Бикбулатова.*

Сдано в набор 16/X 1938 г. Подписано к печати 27/XII 1938 г.

Формат 60×92/16. Тираж 10 000 экз.

Изд. листов 7¹/₂. Бум. листов 3³/₄. Учетно-авт. листов 6,62+1,5 карты.

88064 тип. знаков в бум. листе.

Бумага № 2 Окуловской ф-ки.

Индекс У. 6. н. Учгиз № 11201.

Уполномоч. Главлита Б-54843.

Заказ № 3760.

17 ф-ка нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»

Москва, Щелюзовая наб., д. № 10.